

HALO MEDICAL FOUNDATION

Health • Education • Research • Development

हॅलो मेडिकल फाउंडेशन
अणदूर

हिसामुक्त जीवन

माहिती व प्रशिक्षण पुस्तिका

हिंसामुक्त जीवन : Life Free from Violence

प्रकाशक :

हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, अणदूर,

ता. तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद - ४१३ ६०३.

फोन : (०२४७१) २४६०५० (निवास)

फोन/फॅक्स : (०२४७१) २४६१८२, २४६३८४ (कार्यालय)

सर्व हक्क : अध्यक्ष, हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, अणदूर

Website - www.halomedicalfoundation.org

Email - contact@halomedicalfoundation.org

संकलन (Edited): डॉ. आनंद अहंकारी

आतील चित्रे : मिळून साऱ्याजणी व प्रेरक ललकारी मधून साभार.

प्रथम आवृत्ती : २ ऑक्टोबर २००६

द्वितीय आवृत्ती : १० जून २०११

तृतीय आवृत्ती : २० जून २०१४

अक्षर जुळणी : इमतियाज खान, हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, सोलापूर.

मुद्रक : संप्रति ऑफसेट प्रिंटेर्स, सोलापूर.

देणगी मूल्य : ₹. ५०./-

प्रस्तावना

हिंसा मुक्त समाज निर्मितीच्या दिशेने..

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन ही संस्था गेल्या २० वर्षांपासून विविध प्रकल्प व संस्थात्मक उपक्रमांच्या माध्यमातून उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूर व लोहारा तालुक्यातील ७० गावातून, सोलापूर शहरातील ८० वस्तींमधून व अक्कलकोट तालुक्यातील २५ गावांतून कार्यरत आहे.

आरोग्याचा प्रश्न एक वेगळा प्रश्न म्हणून सेडवता येणार नाही असे आमचे मत व अनुभव आहे, दारिद्र्य व आरोग्य, धर्म जाती व्यवस्था व आरोग्य, लिंगभाव समानता व आरोग्य, रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा व आरोग्य, कुटुंबात व समाजात स्त्रीयांवर होणारा अत्याचार, हिंसाचार, शोषण व आरोग्य, अशा संदर्भात आरोग्यासाठी काम ही संकल्पना अंमलात आणली.

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन कार्य पध्दतीमध्ये लोकसहभागाला अनन्य साधारण महत्व आहे. हक्काधारित आरोग्य सेवेचा विचार सातत्याने सर्व स्तरांवर मांडण्यात येतो. लोक शिक्षणातून, आरोग्य शिक्षणातून समाजात जाणीव जागृती निर्माण करणे यासाठी बैठका, विविध प्रशिक्षणे, मेळावे, अभियान या माध्यमातून संस्था काम करत आहे. त्यातून समाजाने संघटीत होऊन या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी चळवळ उभी करणे अपेक्षित आहे.

स्त्रियांवर होणारा हिंसाचार, पुरुष प्रधान कुटुंब पध्दती, लिंगभाव असमानता याच्याच परिणामातून घडलेल्या दिल्लीतील सामुहिक बलात्काराच्या घटनेनंतर देशभर या विरोधात आवाज उठायला पुन्हा सुरुवात झाली. घटना घडून गेल्या नंतर व आरोपींना कठोर शासन दिले पाहिजे यापुरताच विचार न करता या प्रश्नांच्या मुळाशी जाऊन समाजातील सर्व घटकांनी विचार केला पाहिजे. समाजातील सर्व घटकांनी आपल्या व्यक्तिगत, सामाजिक जबाबदारीची व कर्तव्याची जाणीव ठेवण्याची खरी गरज आहे. यासाठी व्यक्तिगत, कौटुंबिक व सामाजिक पातळीवर जाणीव जागृती होण्यासाठी संस्था सदैव प्रयत्न करणार आहेच त्याला समाजाची साथ हवी. त्यातूनच आपल्याला आरोग्य संपन्न, शांती प्रिय व अत्याचार मुक्त समाज निर्मितीचे स्वप्न प्रत्यक्षात आणता येईल.

डॉ. आनंद अहंकारी

प्रकल्प समन्वयक

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन, अणदूर

अनुकमाणिका

१. हिंसामुक्त जीवन : हॅलोची भूमिका	१
२. कौटुंबिक व बाह्य जगातील हिंसा	३
३. हिंसेची सुरुवात, हिंसेचे चक्र, कारणे व उपाय	१२
४. संशोधन पध्दती, नकाशा काढणे	२५
५. 'स्त्रिया, हिंसा आणि आरोग्य'	३३
६. स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेचा प्रतिबंध करणे शक्य आहे	३७
७. आम्ही स्त्री पुरुष समानतेसाठी	४६
८. जोडीदाराची समतेची समज वाढण्यासाठी...	४९

१. हिंसामुक्त जीवन : हॅलोची भूमिका

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन ही संस्था गेल्या २३ वर्षांपासून आरोग्याच्या क्षेत्रात उस्मानाबाद आणि सोलापूर जिल्ह्यातील १०० गावांमधून आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी कार्यरत आहे. आरोग्याचा संबंध समाजातील सर्वच घटकांशी येतो. स्त्रिया व लहान मुलांचे आरोग्य यावर संस्थेचा अधिक भर आहे.

स्त्रियांचे आरोग्य आणि हिंसाचार यांचा अत्यंत निकटचा, परस्पर परिणामकारक संबंध आहे. घरगुती व सामाजिक हिंसेचा स्त्रियांवर मानसिक व प्रजननात्मक आरोग्यावर परिणाम होतो. स्त्रियांवरील हिंसाचाराकडे फक्त मानवी हक्काच्या भूमिकेतूनच नव्हे तर सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीकोनातून बघितले पाहिजे. या भूमिकेतून केवळ स्त्रियांवर होणारे हिंसाचार थांबवण्याचे काम न करता त्याबरोबर स्त्री आरोग्यावर काम करणे योग्य ठरेल, म्हणून या क्षेत्रामध्ये संस्थेने काम करण्याचे ठरवले आहे.

समाजात महिलांवर हिंसा ही होतच राहते. मग ती कुटुंबातून, समाजातून किंवा राजकारणातून आसू शकते. कौटुंबिक हिंसेचा विचार करता असे लक्षात आले आहे की, प्रामुख्याने स्त्रिया व मुलींना विशेषतःकुटुंबातील माहितीच्या व्यक्तिकडूनच हिंसा होण्याचा खूप मोठा भाग असतो. युध्दात बलात्कार व लैंगिक अत्याचार यांचा उपयोग शास्त्राप्रमाणे केला जातो किंवा युध्दातील हेच प्रमुख शस्त्र असते. हिंसा आणि सामाजिक आरोग्याचा प्रश्न आहे आणि त्याला प्रतिबंध करणे शक्य आहे. परंतु याकडे जाणून बुजून दुर्लक्ष करण्यात येते.

सामाजिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी हा विषय नीटपणे समजून घेतला पाहिजे. सध्याच्या पुरुषसत्ताक कुटुंब पध्दतीमध्ये समाजातील स्त्रियांचे स्थान दुय्यम समजले गेले आहे. एक तर तिला देवी नाही तर दासी करून ठेवले आहे. कुटुंबामध्ये निर्णय प्रक्रियेत तिला सहभागाची भूमिका मिळत नाही.

समाजातील ही लिंगभाव असमानता स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या मुळाशी आहे. तिच्यावर नियंत्रण ठेवण्याच्या उद्देशाने सत्तेचा गैरवापर केला जातो.

राजकीय, सामाजिक, कौटुंबिक क्षेत्रात स्त्रियांना सन्मानाने, प्रतिष्ठेने, स्वतंत्रपणे, स्वाभिमानाने जगता आले पाहिजे. त्यासाठी अत्याचारमुक्त जीवनाचा त्यांचा अधिकार मान्य केला गेला पाहिजे. त्यासाठी या विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी गावपातळीवर कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांसाठी ही पुस्तिका तयार करण्यात आली आहे. त्याला प्रशिक्षण पुस्तिकेच्या स्वरूपात आणण्याचे महत्वाचे काम डॉ. शुभांगी अहंकारी, अरुणाताई बुरटे यांनी केली आणि ही पुस्तिका तयार झाली. पुस्तिकेमध्ये वापरण्यात आलेली रेखाचित्रे 'मिळून साऱ्याजणी' च्या अंकातून घेतली आहेत.

या पुस्तिकेचा प्रशिक्षणासाठी उपयोग होईल ही अपेक्षा.

डॉ. शशिकांत अहंकारी

अध्यक्ष,

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन, अणदूर.

२. कौटुंबिक व बाह्य जगातील हिंसा

व्याख्या, प्रकार व स्वरूप

या पाठात आपण काय शिकणार आहोत ?

- * हिंसा म्हणजे काय ?
- * हिंसेचे प्रकार माहिती करून घेणे.
- * विविध वयोगट व त्यानुसार होणारी हिंसा समजून घेणे.
- * समाजातील स्त्री विषयक संकल्पना, स्वरूप व कारणे समजून घेणे

स्त्रियांवर कौटुंबिक, सामाजिक व राजकीय पातळीवर हिंसा होत आहे. हिंसेचे व्याख्येत सत्ता व नियंत्रण या संकल्पना आणल्या पाहिजेत.

हिंसेची व्याख्या

दुसऱ्याच्या इच्छेविरुद्ध नियंत्रण ठेवण्याच्या उद्देशाने केलेला अधिकाराचा / सत्तेचा गैरवापर म्हणजे हिंसा होय.

ही व्याख्या अभ्यासल्यानंतर आपल्या लक्षात येईल की, स्त्रियांवर विविध प्रकाराने हिंसा होते.

हिंसेचे प्रकार :

१) हुंडाबळी	२) आजारात दुर्लक्ष	३) संशय
४) एकूण दुर्लक्ष	५) अबोली	६) सासरच्यांचे त्रास
७) दुय्यम स्थान	८) दारू पिऊन मारहाण	

- ९) जास्त मुली असतील तर मारहाण व छळ
- १०) सतत वाईट बोलणे, अपमानास्पद बोलणे
- ११) स्वातंत्र्य नसणे
- १२) शिक्षण कमी देणे
- १३) माहेरहून वस्तु आणण्यास सांगणे
- १४) शिळेपाके, उरलेसुरले खाण्यास देणे
- १५) विधवा स्त्रियांना कमी लेखणे
- १६) बसमध्ये करण्यात येणारी छेडछाड
- १७) जुगारीसाठी पेसे नेणे
- १८) नापसंत म्हणून छळणे
- १९) चप्पल, बुट, सळई, वायर, दोर, कुऱ्हाड, चाबुक, दगड, गोफण, लाथ-बुक्या, इत्यादीने मारहाण
- २०) बलात्कार (नवऱ्याकडून सुध्दा)
- २१) नोकरी करू न देणे
- २२) राजकीय नेतृत्वाला विरोध
- २३) मनमोकळेपणाने हिंडूफिरू न देणे
- २४) मुलं न होण्यावरून छळ
- २५) अर्थिक व्यवहारात कुचंबना
- २६) कुटुंब नियोजनाची जबाबदारी स्त्रीवर लादणे
- २७) घरकामात पुरुषांनी/ घरातील इतरांनी मदत न करणे
- २८) जबरदस्तीने गर्भपात करण्यास लावणे
- २९) विष पाजणे, जाळणे, विहिरीत ढकलून देणे, गळा दाबणे,
- ३०) अपहरण करणे
- ३१) बाहेरचे संबंध यामुळे संशय यातून पत्नीचा व मुलांचा छळ
- ३२) लग्न लवकर होत नाही म्हणून छळले जाते
- ३३) दुसरा विवाह
- ३४) विविध प्रकारे छळ उदा. भावनिक, मानसिक, शारिरिक, अर्थिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय इ.

अशा प्रकारे स्त्रियांवरील हिंसेचे प्रकार आपणास सर्वत्र दिसून येतात.

* वयोमानानुसार होणारी हिंसा *

- * गट क्र. १ - अविवाहित मुली
- * गट क्र. २ - तरुण लग्न झालेल्या महिला
(लग्नाला १५ पेक्षा कमी वर्ष झालेल्या)
- * गट क्र. ३ - वयस्क (लग्नाला १५ पेक्षा अधिक वर्ष झालेल्या)
वरीलप्रमाणे गटाचे वर्गीकरण केल्यानंतर गटानुसार स्त्रियांवर
होणाऱ्या हिंसेचे स्वरूप आपण पाहू

गट क्र. १ - अविवाहित मुली

- १) **आजारात दुर्लक्ष करणे** - मुलगी असल्याने गरीबी आहे या अपसमजामुळे मुलीच्या आजाराकडे दुर्लक्ष करण्यात येते.
- २) **संशय घेणे** - कोणाबरोबर अधिक वेळ बोलल्यानंतर घरातील व्यक्ति संशय घेतात, संडासाला जास्त वेळ लागला तरी संशय घेतात.
- ३) **मनाविरुद्ध लग्न करणे** - एखादा मुलगा आवडत नसला, तो चांगला नसला तरी जबरदस्तीने विवाह करून देण्यात येतो.
- ४) **मुलींना त्रास देणे** - दारू पिऊन घरी वडिल त्रास देतात.
- ५) **सावत्र आईचा त्रास** - सावत्र आई मुलांपेक्षा घरातील मुलींना अधिक त्रास देते.
- ६) **बलात्कार** - कधी चुलत भावाकडून तर कधी वडिलांकडून मुलीवर बलात्कार होतो. अल्पवयीन मुलीवर जबरदस्तीने तिला माहित असलेल्या व्यक्तिकडूनच बलात्कार केला जातो.

- ७) **अपहरण करणे** – मनाविरुद्ध पळवून नेणे, नोकरीची लालसा दाखविणे, लग्न करतो म्हणून दुसरीकडे नेऊन विकणे.
- ८) **दुय्यम स्थान** – तुला काय हवं आहे, तुला काय वाटतं असं विचारल जात नाही.
- ९) **मासिक पाळी** – मासिक पाळी लवकर आली नाही तर त्रास देतात. एकदा पाळी आल्यानंतर जर प्रत्येक महिन्याला नियमित आली नाही तर घरातून त्रास दिला जातो, संशय घेऊन टोचून बोलले जाते.

अशा प्रकारच्या हिंसा अविवाहित मुलीवर करण्यात येतात. या वयात मुलगी परावलंबी म्हणजे आई वडिलांवर अवलंबून असते याचा अर्थ मुलगी आई वडिलांच्या घरी असतानाच तिच्यावर हिंसा होते व तिच्या परावलंबीपणाचा गैरफायदा घेतला जातो.

गट क्र. २ – तरुण लग्न झालेल्या महिला

लग्नानंतर १५ वर्षांपर्यंतच्या या गटातील स्त्रियांवरील हिंसेचे प्रकार

- १) **हुंडाबळी** – लग्नात वस्तु कमी दिल्या म्हणून माहेरहून वस्तु आणण्यास सांगणे
- २) **मोकळेपणाने हिंडू-फिरू न देणे** – घरात राहिले पाहिजे, इतरांशी बोलणे बरे नाही घरातील रूढी – परंपरानुसार राहिले पाहिजे.
- ३) **वंध्यत्वाबद्दल** – मूल होत नाही म्हणून छळ करण्यात येतो. शारिरिक आणि मानसिक छळ करण्यात येतो.
- ४) **संशय घेणे** – माहेरी जाण्याच्या आग्रह धरल्यास माहेरी कोणाशी संबंध आहेत असे म्हणून छळ करण्यात येतो.

- ५) **नापसंत म्हणून छळ** - पतीचे / पुरुषाचे बाहेर संबंध असतील व बायको अडथळा होत असेल तर तिला तू पसंत नाही म्हणून छळले जाते.
- ६) **सतत वाईट बोलणे** - क्षुल्लक कारणाने वाईट बोलणे, मनाला वाईट वाटेल असे बोलणे.
- ७) **नोकरी करू न देणे** - पत्नी कर्तृत्वाने मोठी आहे. असे इतर लोकांना दिसून येईल या भीतीने नोकरी करू न देणे, संशयाने नोकरी करू न देणे.
- ८) **कुटुंब नियोजनाची जबाबदारी** - पुरुषाने कुटुंब नियोजनाचे ऑपरेशन केले तर त्याची ताकद कमी होते असे समजून स्त्रीलाच ऑपरेशन करण्यास सांगण्यात येते.
- ९) **अर्थिक व्यवहारात कुचंबना** - स्त्रीला नोकरी करू द्यायची नाही. तिच्या हातात पैसे द्यायचे नाहीत अशा प्रकारे अर्थिक स्वातंत्र्य द्यायचे नाही.
- १०) **शारिरिक व मानसिक छळ** - असा छळ करून आत्महत्येला प्रवृत्त करणे.
- ११) **अनैतिक संबंध** - पैशासाठी बाहेरील पुरुषाशी अनैतिक संबंध ठेवण्यास भाग पाडणे.

वरील प्रकार पाहता आपणास असे दिसून येईल की, या गटावरील हिंसेचे प्रमाण मोठे आहे या गटातील स्त्रिया छळाला कंटाळून आत्महत्या करतात त्यांचे प्रमाण मोठे आहे.

गट क्र. ३ - लग्नाला १५ वर्षापेक्षा जास्त काळ लोटलेल्या वयस्क स्त्रिया

या गटातील स्त्रियांवर पुढील हिंसा केली जाते.

- १) **शिळपाकं खाणं** - स्त्रीला घरातील शिळपाके खावे लागते. यामुळे तिचे कुपोषण होऊन रोगप्रतिकारक शक्ती कमी होते.
- २) **दुय्यम स्थान** - पति आणि मुलांकडून तिला दुय्यमपणाची वागणूक दिली जाते.
- ३) **आजारांकडे दुर्लक्ष** - आजारांकडे दुर्लक्ष करण्यात येत असल्याने महिला आपल्याला काय होत आहे हे न सांगता आजारपण अंगावर काढू लागतात.
- ४) **बलात्कार** - पत्नीची संमती नसताना पती पत्नीवर जबरदस्ती करतो म्हणजे एक प्रकारचा बलात्कार करतो.
- ५) **कुटुंब नियोजन** - जबाबदारी स्त्रीवर लादली जाते.
- ६) **संशय घेणे** - शेजारील लोकांशी जवळीकता निर्माण झाल्यानंतर अधिक वेळ बोलत थांबल्यास संशय घेण्यात येतो.
- ७) **मुलांकडून आईवर दबाव / दडपण** - तुला काही समतज नाही. तू शांत बस असे म्हणून घरातील मोठा मुलगा आईवर दबाव / दडपण आणतो.
- ८) **आर्थिक व्यवहारात कुचंबना** - महिला नोकरी, मजूरी करित असेल तर कमावलेली रक्कम नवऱ्याच्या हातात द्यावी लागते.

९) नवरा टाकून देतो / परित्यक्ता - दुसरी एखादी स्त्री आयुष्यात आली तर पहिल्या पत्नीला टाकून देणे, अधिकाधिक छळ करणे.

१०) कमी लेखणे - पती आणि मुलांकडून कमी लेखण्यात येते.

अशाप्रकारे लग्नानंतर १५ वर्षे झाली तरी पतीकडून आणि मुलांकडून स्त्रीवर हिंसा होत असते.

यावरून असे दिसते की, कोणत्याही वयात स्त्रीवर हिंसा होऊ शकते. स्त्रीचा छळ हा सासरी होतो असे वाटत होते. पण घरात, घराबाहेर, सासरी, माहेरी प्रत्येक ठिकाणाहून हिंसा ही होत राहते. स्त्री ही प्रथम वडिलांवर, लग्नानंतर पतीवर आणि म्हातारपणी मुलांवर अवलंबून असते. या पारंपारिक विचारामुळे तिला या तिघांच्या दबावाखाली, दडपणाखाली वावरावे लागते. तिला कधीच स्वातंत्र्य नसते. यामुळे तिच्यात आत्मविश्वासाची कमतरता दिसून येते. याचाच फायदा हिंसा करणारा प्रत्येकजण घेत असतो.

यावरून असे दिसून येते की, महिला ही कोणत्याही वयातील, वर्गातील, जाती धर्मातील असली तरी तिच्यावर खालील प्रकारची हिंसा होते किंवा दडपण येते.

अविवाहित, विवाहित आणि प्रौढविवाहित
या स्त्रियांवर संशय घेणे, आर्थिक कुचंबणा, घरातील
व्यक्तिचे दडपण आणि बलात्कार हे प्रश्न विशेष करून
पहावयास मिळतात

हिंसेचे दोन प्रकार

- १) सत्तधारी माणूस सत्तेत नसलेल्या माणसाची हिंसा करतो.
- २) ज्या माणसावर अत्याचार होतो. तो ते अत्याचार बंद करण्यासाठी त्याच्या विरुद्ध बंड करतो. (ही हिंसा म्हणजे प्रतिक्रिया असते.)

* स्त्रियांविषयीची समाजातील मिथ्ये *

- १) नवऱ्याने मारले तर बिघडले कुठे ?
- २) नवऱ्यानी दहा लग्ने केली तरी चालतील पण महिलांनी मात्र चांगले राहिले पाहिजे.
- ३) सहन केल्यामुळे नवऱ्याला पश्चाताप होईल व तो नीट वागेल.
- ४) नवऱ्याच्या चुकीवर पांघरूण घालायलाच पाहिजे.
- ५) दिल्या घरी नांदले पाहिजे.
- ६) धनी आहे तर दुनिया, नाही तर चारी वाटा सुन्या.

या चुकीच्या संकल्पना असण्यामागील कारणे आपल्याकडील चुकीच्या रूढी, परंपरा हेच संस्कार आपण मुलांवर करतो. सासरचा - माहेरचा आधार नसल्यामुळे ती पतीच्या चुकांवर पांघरून घालते. पती जर वारला तर समाजात विधवांना वाईट वागणूक देण्यात येते. कुठल्याही समारंभात भाग घेता येत नाही, स्वतःच्या घरात असलेल्या कार्यक्रमात जर तिने भाग घेतला तर काहीतरी अशुभ घडेल याची सर्वांना भीती वाटते. म्हणूनच पतीच्या, कुटुंबाचा व समाजाचा दबाव यामधून दिसून येतो.

या पाठात आपण काय शिकलो ?

- * हिंसा म्हणजे काय ? व्याख्या समजून घेतली.
- * हिंसेचे प्रकार समजून घेतले.
  - * वयोगटानुसार होणाऱ्या हिंसेची माहिती घेतली.
  - * हिंसा होण्यामागील सर्वसामान्य कारणे पाहिली.
    - * स्त्रिया विषयाच्या गैर समजुती व कारणे यांचा अभ्यास केला.

उपक्रम

- * गटानुसार चर्चा करू. आपण स्वतः आपले कुटुंबीय, शेजारी व गावात आढळून येणाऱ्या हिंसेच्या प्रकारांची यादी करा. कोणत्या गटावर या हिंसा होतात त्याचे वर्गीकरण करा.
- * स्त्रियांविषयीची आणखीन काही मिथ्ये शोधून काढा ? यादी करा
- * गावातील तंटामुक्त समिती या नात्याने आपण सर्व हिंसाचार थांबवण्यासाठी काय काय करू शकता, या वर चर्चा करा.

३. हिंसेची सुरुवात, हिंसेचे चक्र, कारणे व उपाय

या पाठात आपण काय शिकणार आहोत ?

- * हिंसेची सुरुवात कशी होते व त्याचा अभ्यास करणे.
- * हिंसेचे चक्र व त्यातील टप्पे यांची माहिती घेणे.
- * या चक्रात अडकण्याची कारणे शोधणे.
- * त्यावरील उपाय योजना संदर्भात आपली तंटामुक्त समिती म्हणून भूमिका समजून घेणे.

हिंसेचे चक्र ही संकल्पना विवाह / प्रेम संबंधातील स्त्री पुरुषांच्या नात्याबद्दलचे विश्लेषण करण्यासाठी वापरतात.

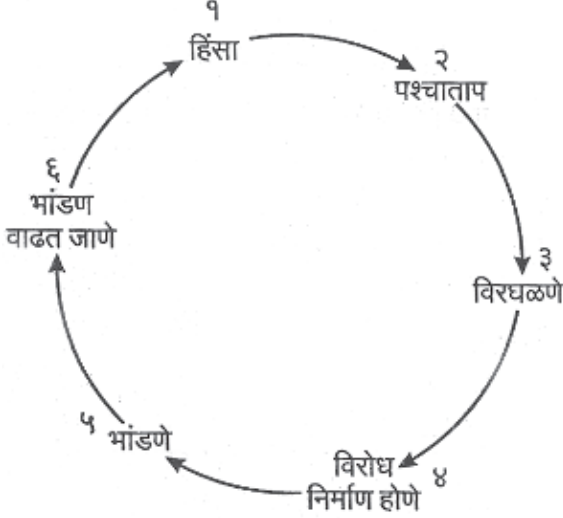
१. हिंसेची सुरुवात :

मुलीच्या लग्नानंतर हिंसेला सुरुवात होते. छोट्या स्वरूपातील हिंसा पुढे गंभीर स्वरूप धारण करते.

- * प्रथम टोचून बोलणे, माहेरच्यांना कमी लेखणे, दोघात संवाद नसणे, माहेरचे जाणे – येणे बंद करणे.
- * चापट मारणे, चिमटे घेणे, गालगुच्चा घेणे, लाथा-बुक्क्या मारणे, चटके देणे.
- * विष पाजणे, जाळून मारणे, फास लावणे, विहीरीत ढकलून देणे.
- * पोटात मारणे, गुप्त जागांवर मारणे, हाताच्या कोपन्याने मारणे.
- * शेवटी मारून टाकणे / आत्महत्या करण्यास भाग पाडणे अशा प्रकारे हे हिंसेचे चक्र पुढे सरकते.

२. हिंसेचे चक्र :

पुढीलप्रमाणे हिंसेच्या चक्रातील टप्पे आहेत. त्याला प्रतिबंध करू शकलो तर ते महिलेच्या दृष्टीने फायदेशीर आहे.

- १) हिंसा - यामध्ये प्रथम मारहाण करणे, बोलणे (वाईट) शारीरिक व मानसिक छळ करणे.
- २) पश्चाताप - पत्नीवर हिंसा केल्यानंतर पतीला पश्चाताप होतो. प्रथम माफी मागतो. मी असे वागायला नको होते पण आईने माझे कान भरले म्हणून मी असे वागलो. मित्राने पाजली म्हणून मी दारू प्याले, असे आपल्या चुकीचे समर्थन पश्चाताप या टप्प्यात करण्यात येते.

३) **विरघळणे** – या टप्यामध्ये पत्नी विरघळते यामध्ये ती पतीला मनातील लपूवन ठेवलेली प्रत्येक बाब सांगून टाकते. संकट समयी आपल्याला कोणी मदत केली त्यांची नांवे नकळतपणे सांगून जाते. त्याला गोडधोड करून खाऊ घालते.

या टप्यातील खरं म्हणजे पतीच्या चुका दाखवून दिल्या पाहिजेत परंतु हे होत नाही.

४) **विरोध निर्माण होतात** – दोन-तीन महिने चांगले, आनंदात गेल्यानंतर काही कारणांनी विरोध निर्माण होतो. उदा. खर्चाला पैसे न देणे, दारूपिणे वगैरे.

५) **भांडणे** – विरोधातूनच भांडणे होण्यास सुरुवात होते.

अशा प्रकारे हिंसेचे चक्र अविरत चालू राहते. त्याचा प्रतिबंध करणे हे त्या व्यक्तित्वर अवलंबून आहे.

३) हिंसा होत असताना :

* हिंसा ही दिवसेंदिवस वाढत गेली तर पश्चाताप आणि विरघळणे हे कमी कमी होत जाते. भांडण्याचे प्रमाण वाढत जाते एकमेकांवर राग वाढत जातो. सतत भांडणे होत राहतात याचे प्रमाण तीन-चार दिवस अबोला राहण्यापर्यंत होतो. घरातील भांडणाला कंटाळून जर ती माहेरी गेली तर प्रथम वेळेस तिला बोलविले जाते. थोड्या दिवसानंतर कंटाळा केला जातो. सासरी तिला काय कटकट आहे असे माहेरी विचारले जाते. पुढे-पुढे सासरी भांडून, कंटाळून येत असेल तर दुर्लक्ष करण्यात येते. पुन्हा सासरी पाठविले जाते. अशा प्रकारे हिंसेच्या चक्रात ती ढकलली जाते. म्हणजे सासरी-माहेरी तिला एकाच चक्रातून जावे लागते.

* घरात सतत भांडण होत असेल, माहेरी आणि सासरी दोन्ही घरात तिला आधार मिळाला नाही तर ती महिला स्वतःलाच या जगातून संपविण्याचा विचार करते. म्हणजे आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न करते.

- * घरात सतत हिंसा होत असेल तर तिचा आत्मविश्वास हरवतो. भोवऱ्याप्रमाणे तिच्या मनात तरंग निर्माण होतात म्हणजे आत्मविश्वास कमी कमी होत जातो. मिचे मानसिक खच्चीकरण होत जाते. याचा शेवट तिला मृत्यु हाच पर्याय असे वाटत असते.
- * सतत माहेरी जाण्याने तिची पत माहेरी कमी-कमी होत जाते. सासरची मंडळी यामुळे तिचा अधिकाधिक छळ करू लागतात. मी जीव देईन असे ती म्हणाली तर जा, जीव दे, आत्महत्या कर असे म्हंटले जाते.

या सर्वांचा विचार करता शेवटी हा स्वतःला संपविण्यात आत्महत्या करण्यात होतो. असे हे हिंसेचे दुष्टचक्र आहे. याचा गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. आपल्याकडे येणारी महिला (जिच्यावर हिंसा झाली आहे) हिंसेच्या चक्राच्या कोणत्या टप्यात आहे हे आपल्याला तिच्या बोलण्यातून समाजावून घेतले पाहिजे. तिला योग्य असे मार्गदर्शन केले पाहिजे हिंसेला प्रथम प्रतिबंध करण्यास शिकवले पाहिजे. जेव्हा पहिल्यांदा तिच्यावर हिंसा होते तेव्हा तिला धीर देऊन हिंसेला प्रतिबंध करण्यास सांगितले पाहिजे. तंटामुक्त समिती म्हणून गावपातळीवर काम करत असताना हे समजून घेणे खूप महत्वाचे आहे.

४) हिंसेच्या चक्रात अडकण्यामागील कारणे :

स्त्री ही हिंसेच्या चक्रात सातत्याने अडकत जाते. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) रूढी - परंपरा दबाव / परिणाम
- २) नवऱ्याच्या चुकांवर पांघरूण घालण्याची वृत्ती
- ३) सासर-माहेर यांचा आधार नसणे
- ४) समाज नावं ठेवेल असे सामाजिक दडपण.
- ५) अशिक्षित/शिक्षण कमी.

- ६) महिला मंडळ किंवा इतरांचा सहसा पाठिंबा नसणे.
- ७) आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी.
- ८) माहेरची परिस्थिती बिकट असणे.
- ९) आत्मविश्वासाची कमतरता.
- १०) मान-अपमानाच्या कल्पना.
- ११) सुरुवातीला प्रतिकार न करणे.
- १२) शारीरिक दुबळेपणा.
- १३) पुरुषप्रधान संस्कृती.
- १४) घर, शेती नावावर नसणे.
- १५) दोन्ही घरामध्ये परकेपणा असल्यामुळे निराधार, बेघर, इ.

या सर्व कारणांनी हिंसेच्या चक्रात महिला ढकलली/ओढली जाते. यामुळे कोणतीच सत्ता हाती नसणे, निर्णय क्षमता नसल्याने आत्मविश्वासाची कमतरता तिच्यात निर्माण होते. यामुळे सुरुवातीला हिंसाचार झाल्यास प्रतिकार करण्याची क्षमता तिच्यामध्ये नसते.

१) पुरुषप्रधानता :

जेथे पुरुषाकडे कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सत्ता असते तेथे त्या कुटुंबाला पुरुषप्रधान कुटुंब म्हणतात. जर एखाद्या स्त्रीकडे सत्ता असेल तर त्याला मातृसत्ताक कुटुंब म्हणतात.

दैनंदिन जीवनातील प्रधानता कालांतराने हिंसेचे वळण घेते. म्हणून समानतेचा विचार आज महत्वाचा ठरत आहे. कारण कुठलीही सत्ता किंवा प्रधानता ही समाजाच्या पुढील पिढीच्या दृष्टीने घातक असते.

आपल्याकडे लहानपणापासूनच मुलांवर पुरुष प्रधानतेचे संस्कार केले जातात आपले पुरुषत्व याच्याद्वारे सिध्द करता येते. हा वाईट विचार त्यांच्यावर ठसविला जातो. याच विचाराने तो वाढत जातो. अर्थात मातृत्व सिध्द करता येते पण पितृत्व सिध्द करता येत नाही. याची सर्वांना कल्पना आहे. उदा. आईविना असलेले पोर आहे म्हंटल्यावर आपल्याला मुलाविषयी सहानभूती आपुलकी वाटते पण तेच मुल बिनबापाचं म्हंटल्यावर त्याच्याविषयी मनात शंका येते. म्हणूनच आज सुधारीत बदललेल्या विचारप्रणालीत बेजबाबदार बापच मुलं आहे असे म्हटले जाते. तसेच लग्नानंतर नाव बदलणे आणि विवाहीत आहेत हे दाखविणारे अलंकार घालणे अशी काही उदाहरणे देऊन पुरुषप्रधान संस्कृती विषयी सांगितले जाते.

अर्थात अलंकार त्यांना घालावेसे वाटतात त्यांनी जरूर घालावे पण त्याच वेळेस विधवा स्त्रीने लाल टिकली लावली म्हणून किंवा मंगळसूत्र घातले म्हणून नाव ठेवता कामा नये.

* हिंसा चक्र मोडणे, उपाय व योजना *

- * आपण हिंसेचे चक्र कशाप्रकारे मोडू शकतो हे पाहणे
- * आपल्याकडे आलेली स्त्री हिंसेच्या कोणत्या टप्प्यात आहे हे पाहून मार्गदर्शन करावे. ही बाब तंटामुक्ती समितीचा सदस्य म्हणून समजून घेणे महत्वाचे आहे.

१) हिंसा :

- * हिंसा होत असताना आपण ती रोखण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.
उदा. मारहाण
- * त्या स्त्रीला कुठे लागले आहे हे पाहणे, तिला शांत बसण्यास सांगून पाणी पिण्यास देणे.
- * जवळ आई – वडिल राहत असतील तर त्यांना बालावून सांगितले पाहिजे.
उदा. फार मारहाण झाली असेल तर दवाखान्यात तातडीने नेणे.
- * शेजारच्या महिलांनी, पुरुषांनी दबाव आणणे.
उदा. एखाद्या मोठ्या व्यक्तित्ने रागाने शांत बस, तू दारू प्यायला आहेस, बायकोला मारायचे असते का ? अशा प्रकारे दाब देऊन शांत केले पाहिजे.
- * दोघांना थोडावेळ वेगळे, विभक्त करणे.
उदा. स्त्रीला शेजारच्या घरात घेऊन जावे. तिथे शांत बसवून तिला पाणी पाजावे, मुलांना आणून जेवणखाणं करून शांत झोपवावे, म्हणजे तिला फार काळजी राहणार नाही.

२) पश्चाताप :

- १) पतीच्या चुका त्याला स्पष्टपणे सांगणे
- २) हिंसा ही कुठल्याही प्रकारच्या प्रश्नाचे उत्तर नाही हे समजावून सांगणे ही भूमिका तंटामुक्ती समिती खूप चांगल्या प्रकारे राबवू शकते.

३) विरघळणे :

- १) चांगले, गोड बोलावे पण मनातील गुपीत सांगू नये.
- २) पैसे किंवा दागिने देऊ नये.
- ३) संकट समयी मदत केलेल्या व्यक्तित्चे नाव सांगू नये.

४) वियोधः

- १) मानसिक धीर देणे.
- २) सुरक्षेच्या सुचना देणे. उदा. झोपेत डोक्यावर कशाने मारहाण करू नये म्हणून पाटा वरवंटा हाती येणार नाही असे ठेवणे. माहेरी किंवा सुरक्षेच्या जागी जाण्यासाठी जवळ पैसे ठेवणे वगैरे
- ३) दोघांना स्वतःचे निर्णय स्वतःघेण्यास शिकविणे.

५) भांडणे:

- १) प्रतिकार करण्यास तिला समर्थ करणे.
उदा. मानसिक व मनुष्य बळाचा पाठिंबा आहे. याची जाणीव करून देणे.
- २) पंचायतीसमोर आपले मत, बाजू ठामपणे मांडण्यास सांगणे.
- ३) गटाच्या (बचत गट, महिला मंडळ, तंटामुक्ती समिती) दबाव आणणे.
- ४) भांडण्याचे योग्य कारण शोधून काढणे, तिला सामाजिक, मानसिक पाठिंबा देणे.

वरील बाबीशिवाय हिंसा चक्र मोडण्यास उपयोगी ठरणान्या खालील घटकांची मदत घेता येईल.

घटक

- १) संस्था व संघटनांची मदत उदा. हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, अणदूर.
- २) हिंसा करणाऱ्या पुरुषांशी संवाद साधणे.
- ३) शारीरिक व वैद्यकीय मदत.
- ४) गाव पातळीवरील कार्यकर्ती म्हणून भूमिका.
वरील घटकांची मदत कशी घेता येईल ते आपण पाहू.

१. संस्था व संघटनांची मदत -

संस्थेच्या आणि संघटनेचा दबाव आणून आपल्याला पिडीत महिलेला सहकार्य करता येते. यामुळे व्यक्तिवर किंवा कुटुंबावरच दबाव येतो. असे होत नसेल तर गावाचा दबावही निर्माण होतो. कारण संस्थेचे काम हे संपूर्ण गावाबरोबर असते.

२. हिंसा करणाऱ्या पुरुषांशी संवाद करून

- १) एखादा पुरुष आपल्या पत्नीला मारत असेल तर ते भांडण सोडवावे.
- २) त्याचा राग शांत करण्याचा प्रयत्न करावा.
- ३) घराजवळील ज्येष्ठ व्यक्तित्नी समज देणे किंवा शहाणपणाच्या चार गोष्टी समजावून सांगणे.
- ४) ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नसेल, दारू पिलेला असेल तर अपवादात्मक परिस्थितीत एखादी झापड देणे अत्यंत गरजेचे आहे असे वाटल्यास ती देण्यास मागे-पुढे न पाहणे.
- ५) मंडळाचा दबाव गटासासखा वापर करणे.

अशा प्रकारे फक्त स्त्रीलाच समजावून न सांगता पुरुषालाही सांगितले पाहिजे.

३. शारीरिक व वैद्यकीय मदत -

- १) पेशंट बेशुध्द असेल तर नाडी पाहणे, रक्तदाब तपासणे, पेशंटला शुध्दीवर आणण्याचा प्रयत्न करणे.
- २) गरोदर माता असेल तर पोटाचा घेर पाहणे, पांढरे किंवा लाल डाग पडले तर नाहीत ना याची खात्री करणे.
- ३) व्यक्तिगत पातळीवर जाऊन एकटीशी बोलणे.

- ४) तिचा संपूर्ण इतिहास जाणून घेणे.
- ५) कशा प्रकारच्या इजा झाल्या आहेत ते पाहून ड्रेसिंग करणे.
- ६) योग्य डॉक्टरांकडे पेशंटला जाण्यास सांगणे.
- ७) गरजेनुसार माहेरी व पोलीस स्टेशनला कळवणे.
- ८) दुर्दैवाने स्त्रीचा मृत्यु झाला असेल तर तिच्या माहेरची माणसं आल्याशिवाय तिच्या पार्थिव देहाची विल्हेवाट लाऊ नये या करिता गट समिती मार्फत सासरच्या मंडळीवरती दबाव आणणे.

४. तंटामुक्ती समिती सदस्य/ कार्यकर्ता/ कार्यकर्ती/ सरपंच/ गावातील प्रतिष्ठित/ शिक्षक म्हणून भूमिका -

- १) सर्व प्रथम मानसिक धीर देणे. महिला बचत गटाचा, मंडळाचा पाठिंबा देणे.
- २) सासरच्या मंडळीपैकी किती दिवसांपासून आणि कोण त्रास देतात हे पाहणे.
- ३) मनातील गुपीत पतीला न सांगण्याचा सल्ला देणे.
- ४) हिंसेला प्रतिकार करण्यास सांगणे
- ५) तिचा निर्णय तिलाच घेण्यास सांगणे
- ६) हिंसा होत असलेली महिला हिंसेच्या कोणत्या टप्प्यावर आहे. हे पाहून मार्गदर्शन करणे.
- ७) दोघांना (पती-पत्नी) एकत्र बसवून दोघांची मते ऐकून घेऊन योग्य मार्गदर्शन करणे किंवा समजावून सांगणे.

* हिंसा या विषयाच्या अभ्यासाची गरज आणि उपयुक्तता *

- या विषयाच्या अभ्यासाने पुढील गोष्टींची माहिती मिळते
१. सर्वच वयोगटाच्या स्त्रियांवर हिंसा होतात.
  २. समाजातील सर्वच स्तरावरील म्हणजे, गरीब, श्रीमंत, सुशिक्षित, अशिक्षित स्त्रियांवर हिंसा होते.
  ३. सर्व जातीच्या व सर्व धर्माच्या स्त्रियांवर हिंसा होते.
  ४. लहानपणापासून ते वृद्धावस्थेपर्यंत स्त्रियांवर शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक, वैचारिक व इतर प्रकारच्या हिंसा होतात. हे समजून येते.
  ५. स्वतःकडे, कुटुंबाकडे व समाजाकडे पाहण्याचा नवा दृष्टीकोन मिळतो.
  ६. हिंसेचे स्वरूप कळाल्यानंतर त्याच्या प्रतिकारासाठी मार्ग शोधता येतात.
  ७. हिंसेविरुद्ध काम करणे कठीण आहे पण ते अशक्य नाही हा आत्मविश्वास येतो.
  ८. व्यक्तिगत पातळीवरून व संघटनात्मक पातळीवरून लढण्याची प्रेरणा मिळते.

उदाहरण :

- १) एखाद्या स्त्रीवर हिंसा होत असेल तर कार्यकर्ता/ तंटामुक्ती समिती सदस्य/ कार्यकर्ती म्हणून आपण गावाच्या पोलीस पाटलाला, सरपंचाना सांगितले पाहिजे. उदा. एखाद्या स्त्रीला जाळून टाकण्याचा, विष पाजून मारून टाकण्याचा प्रयत्न होत असेल.

प्रथम आपण आपल्या स्वतःवर होणारी हिंसा संपविली पाहिजे, यातून आपण प्रथम बाहेर आले पाहिजे व समाजातील हिंसा संपविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. स्वतः होईल तेवढे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. या आपल्या कामाला संस्थेचा निश्चितच पाठिंबा असणार आहे. प्रत्येक स्त्री कोणाशीही चार हात राखून बोलणे किंवा राहणे हा तिचा मूळ स्वभाव गुण असतो. म्हणूनच प्रथम आपण आपला व्यक्ति म्हणून विचार करण्यास शिकले पाहिजे, हिंसा हा विषय प्रथम आपण आत्मसात करावा. यानंतर आपणासर्वनाच यावर हळूहळू काम करता येईल.

आपण शिकलेला विषय प्रथम तंटामुक्ती समिती सदस्य, बचत गटातील महिलांना, पुरुषांना समजावून सांगणे यासाठी वर्तमानपत्रातील हुंडाबळीच्या, छळाची बातमी त्यांना वाचून दाखविले त्यांचे मत जाणून घेणे, त्यावर चर्चा करणे यामुळे महिलांचे संघटन होण्यास मदत मिळते आणि विषयाचे गांभीर्य कळते.

या पाठात आपण काय शिकलो ?

- * हिंसेची सुरुवात कशी होते ते समजून घेतले.
- * हिंसेचे चक्र, त्यातील टप्पे व त्याचे सातत्य या बाबी स्पष्ट करून घेतल्या.
- * हिंसेचे चक्र मोडण्यासाठी उपायाची माहिती घेतली.
- * हे चक्र मोडण्यासाठी उपयोगी पडणाऱ्या घटकाची माहिती मिळवली.
- * हिंसा विषयक अभ्यासाची गरज व उपयुक्तता समजून घेतली.

उपक्रम

चर्चा करा

- * वर्तमानपत्रातून येणाऱ्या हिंसा विषयक घटना, त्याची कारणे व उपाय
- * कुटुंबातील हिंसेचे प्रकार कसे थांबवता येतील.
- * गावातील हिंसेचे प्रकार आपणास कसे रोखता येतील.
- * तंटामुक्ती समिती म्हणून तुम्हाला यात कसे योगदान देता येईल.

तक्ता तयार करा :-

समाजातील हिंसा	कारणे	उपाय
१	१	१
२	२	२
३	३	३
४	४	४
५	५	५

वर्तमानपत्रातील हिंसा	कारणे	उपाय
१	१	१
२	२	२
३	३	३
४	४	४
५	५	५

कुटुंबातील हिंसा	कारणे	उपाय
१	१	१
२	२	२
३	३	३
४	४	४
५	५	५

४. संशोधन पध्दती, नकाशा काढणे

केंद्रीय गटचर्चा व सादरीकरण

या पाठात आपण काय शिकणार आहोत ?

- * संशोधन पध्दतीचे स्वरूप समजून घेणे.
- * गावचा नकाशा तयार करणे.
- * केंद्रीय गटचर्चेच्या स्वरूपा बदलची माहिती.
- * विषयानुरूप सादरीकरण करणे.

संशोधन पध्दती – या पध्दतीचे दोन प्रकार आहेत.

१) संख्यात्मक

२) गुणात्मक

१) संख्यात्मक – घरघरी फिरून करण्यात येणारा सर्व्हे

२) गुणात्मक – या पध्दतीचा वापर करून गावातील अचूक, योग्य आणि कमीत कमी वेळात अधिकाधिक माहिती मिळते.

गुणात्मक पध्दती –

अ) यादी करणे

ब) क्रमवारी लावणे

क) विषयाची संपूर्ण माहिती असलेल्या व्यक्तीची मुलाखत

उदा. बाळंतपण संदर्भात (सरकारी परिचारिका किंवा दाई)

ड) केस स्टडी

इ) विषय केंद्रीत गटचर्चा

ई) नकाशा काढणे (मॅपिंग)

संख्यात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करून लाभार्थी, कुटुंब संख्या व आपल्याला हवी ती माहिती मिळते परंतू गुणात्मक पध्दतीने थोड्या वेळात अधिकाधिक माहिती मिळवता येते.

गुणात्मक पध्दतीचे वैशिष्टे -

- १) लोकांचा सहभाग
- २) सखोल माहिती - चर्चा करून माहिती घेणे.
- ३) संवेदनशील वैयक्तिक विषयावर माहिती. उदा. घरात होणारा शारीरिक व मानसिक छळ.
- ४) विषयाबाबत कारणे शोधता येतात.
- ५) लोकांचा दृष्टकोन कळतो. उदा. हुंडा पध्दती
- ६) लोकांकडून शिकता येते.
- ७) लोकांची भाषा कळते.
- ८) परिस्थितीनुसार बदल करता येतो.
- ९) नवीन नवीन कल्पनांचा समावेश करता येतो.
- १०) कमी वेळात चांगली माहिती मिळते.
- ११) एकाच विषयाची माहिती वेगवेगळ्या पध्दतीने मिळविता येते.

गुणात्मक पध्दतीचा उपयोग -

- १) कामाचे नियोजन करण्यासाठी
- २) ग्रामीण परिस्थितीचे निदान करण्यासाठी.
- ३) आरोग्य शिक्षण घेण्यासाठी.
- ४) मूल्यांकन करण्यासाठी - एखादा कार्यक्रम राबविल्यानंतर त्याच्या किती टक्के परिणाम झाला याचा अभ्यास म्हणजे मूल्यांकन होय. उदा. लसीकरण.

या पध्दतीमध्ये नकाशा काढून त्यात कार्यक्रमाचे घर, अंगणवाडी, शाळा, दवाखाना, सरपंच, पालीसपाटील यांची घरे दाखवता येतात.

नकाशाचा उपयोग :-

- १) प्रत्येक भागात वस्तीमध्ये कोणत्या बोलक्या व हुशार महिला आहेत हे समजते. आपण त्यांना कार्यकर्त्या म्हणून प्रशिक्षण देऊ शकतो.
- २) बैठक कुठे घ्यायची हे ठरविता येते.
- ३) आपल्या कामाचे नियोजन करता येते. उदा. कोणत्या वस्तीवर कुठे बैठक घ्यायची आहे हे ठरविता येते.
- ४) गावातील / वस्तीतील समस्या शोधता येतात.
- ५) संशोधनासाठी पूर्वतयारी म्हणून या नकाशाचा उपयोग करू शकतो.
- ६) विषयाची संपूर्ण माहिती असलेल्या व्यक्ति शोधण्यासाठी.
- ७) मुल्यांकन / मूल्यमापन करण्यासाठी.
- ८) कार्यक्रम कुठल्या भागात पोहोचला, कुठे पोहोचला नाही हे समजण्यासाठी.

नकाशा काढताना लक्षात ठेवण्याच्या गोष्टी -

- १) नकाशा काढताना प्रथम दिशा ठरविली पाहिजे.
- २) नकाशा एका बाजूने काढण्यास सुरुवात करावी, उदा. डावीकडून उजवीकडे.
- ३) गेल्या एका वर्षात झालेल्या जन्म आणि मृत्युची नोंद घेताना बालमृत्यू ते वृद्धदापकाळाने झालेल्या निधनापर्यंतच्या सगळ्या मृत्यूची नोंद घ्यावी.
- ४) मृत्यूची कारणे विचारणे. आवश्यक आहे ते टिपून ठेवणे.
- ५) सुचीचा उपयोग करणे यामुळे एकाच नकाशात वेगवेगळ्या बाबींचा, घटकांचा समावेश करता येतो. उदा. आरोग्य सेवा देणारे.

* केंद्रीय गटचर्चा *

(एका विशिष्ट विषयावर गटाने चर्चा करणे)

* गट चर्चेची पूर्व तयारी

- १) चर्चेचा विषय आणि उद्दिष्ट निश्चित करणे.
- २) चर्चेचे ठळक मुद्दे लिहून काढणे.
- ३) गटातील सदस्य निवडणे.
- ४) गटातील सदस्य बोलके असावे.
- ५) वयोगट एक असला पाहिजे (समवयस्क)
- ६) एकाच जातीचे, लिंगाचे असले पाहिजे.
- ७) सदस्यानां विषयाचे ज्ञान असले पाहिजे.
- ८) प्रत्येकाला बोलते केले पाहिजे.
- ९) गटातील सभासद संख्या ६ ते १२ असावी.
- १०) गटचर्चा घेण्यासाठी आणि माहिती संकलन करण्यासाठी २ व्यक्ती असाव्यात.
- ११) गटचर्चा होण्याअगोदर जागा आणि वेळ ठरावी.
- १२) वातावरण निर्मितीसाठी खेळ घेणे, गोष्ट सांगणे व गाणी घेणे.

अशा प्रकारे गटचर्चेची पूर्वतयारी केल्यास पुढे कोणत्याही स्वरूपाचा अडथळा येत नाही.

* गटचर्चा घेतानाचे टप्पे

- १) चर्चा घेण्यामागील उद्दिष्टे स्पष्ट सांगणे.
- २) वातावरण निर्मिती करणे.

- ३) चर्चा करताना आलेले सदस्य अधिक जास्त बोलतील व आपण स्वतः कमी बोलले पाहिजे.
- ४) आपण गटचर्चा घडवून आणली पाहिजे.
- ५) गटाकडून मिळालेल्या माहितीची पुन्हा उजळणी करणे (सांगून टाकणे) आणि चर्चा पुढे चालू ठेवणे.
- ६) चर्चा संपल्यावर संपूर्ण चर्चेचा सारांश गटापुढे मांडणे.
- ७) गटातील सदस्यांचे नांव, वय, शिक्षण विचारणे, लिहून घेणे.

* केंद्रीय गटचर्चा सादरीकरण

- * प्रथम गट निश्चित करण्यात यावेत.
- * गटानुसार वेगवेगळे विषय द्यावेत.
- * गटात ५ ते ६ व्यक्ति असाव्यात.
- * गट क्र. १ – विषय – पुरुष दारु का पितात हे जाणून घेणे.
- * गट क्र. २ – विषय – गावातील दारु समस्या विषयी माहिती मिळविणे.
- * गट क्र. ३ – विषय – गर्भपाताविषयी माहिती मिळविणे.
- * गट क्र. ४ – विषय – नकाशा वाचन.

याप्रमाणे विषय देण्यात यावेत. विषयानुसार प्रश्नावली तयार करण्यात यावी. त्या प्रश्नावलीच्या अपेक्षित उत्तरांचे संकलन करण्यात यावे व गटप्रमुखाला त्या त्या विषयाच्या चर्चेचा अहवाल सादर करण्यास सांगावा.

* गट चर्चेच्या वेळी लक्षात ठेवण्याच्या बाबी –

- १) एका प्रश्नानंतर लगेचच दुसरा प्रश्न विचारण्याची धाई करू नये.
- २) गटचर्चा घेण्याअगोदर गटचर्चा घेणाऱ्याने आणि संकलन करणाऱ्यांना विषयाची संपूर्ण माहिती असावी.
- ३) गटातील सदस्यांनी उपप्रश्न विचारून अधिकाधिक माहिती घ्यावी.
- ४) आपण त्यांना शिकवायला गेलो नाहीत तर शिकायला गेलो आहोत हे सतत लक्षात ठेवावे.
- ५) वैयक्तिक पातळीवर प्रश्न विचारू नये.
- ६) प्रश्न विचारणाऱ्याने चर्चेची दिशा बदलू नये.
- ७) चर्चेत विषयानंतर होत असेल तर चर्चा पूर्वपदावर आणणे हे आपले काम आहे. (गटचर्चा घेणाऱ्याचे)

८) आपण गटचर्चा चालू असताना लिहून का घेत आहोत. हे सर्वप्रथम गटाला सांगणे महत्वाचे आहे. अन्यथा ते स्पष्टपणे बोलणार नाहीत. आपल्याकडे संशयाने पाहतील.

* केस स्टडी -

केस स्टडी करताना योग्य प्रश्न विचारून माहिती घ्यावी.

- १) वैयक्तिक माहिती - नाव, गाव, शिक्षण, व्यवसाय व उत्पन्न.
- २) माहेरची आणि सासरच्या घराची संपूर्ण माहिती उदा. कुटुंबातील एकूण सदस्य, वय, लिंग, शिक्षण, व्यवसाय, उत्पन्न (तक्ता तयार करणे)
- ३) शरीरावर काही खुणा, व्रण आहेत का हे पाहणे.
- ४) समस्येची संपूर्ण माहिती - घरात कोण त्रास देत आहे, किती दिवसापासून? आपण काय प्रयत्न केले पाहिजे.

विशेष प्रश्न / माहिती

- १) माहेरचे नाव / पत्ता
- २) घर शेत कोणाच्या नावावर आहे?
- ३) लग्नाची पत्रिका, फोटो आहे का?
- ४) आपली प्रतिक्रिया शेवटी लिहणे.
- ५) सही देण्यास व्यक्ति इच्छुक असल्यास सही जरूर घ्यावी.

या पाठात आपण काय शिकलो ?

- * संशोधन पध्दतीचे महत्व मिळाले.
- * गुणात्मक पध्दतीचे महत्व समजले.
- * नकाशा तयार करणे व त्याचे वाचन करणे.

उपक्रम

- * आपल्या गावाचा नकाशा तयार करा व त्यात गावातील प्रमुख ठिकाणे दाखवा.
- * केंद्रिय गटचर्चेसाठी वरील विषयाशिवाय आणखी कोणते विषय घेता येतील त्याची यादी करा.
- * तुमच्याकडे हिंसा झालेली स्त्री आली आहे. तिची नमुन्यानुसार माहिती तयार करा. हा उपक्रम तंटामुक्तीच्या सदस्यांना करता येईल.

‘स्त्री’ मग कोणतीही असो, सुशिक्षित किंवा शहाणी, श्रीमंत अथवा गरीब, पुढारलेली वा मागास, ती बहुतेक वेळी शोषित असते. भारतीय संस्कृती व्यवस्था पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना ‘देवी’ नुसतच मानल जात, मात्र स्थान कायम ‘गौण’च असतं. पिढ्यान पिढ्यातून स्त्रियांच्या मनावर हे कायम बिंबवल जाते की नमतं घे, तू वाद घालू नकोस, तू सोसल पाहिजे, तू गप रहा इ. त्यामुळे चाकोरी बाहेर जाऊन विचार करणाऱ्या स्त्रिया जेव्हा मतं मांडतात, तेव्हा इतर स्त्रियांना व पुरुषांना ही गोष्ट समजावून घेण्याकडे कल कमी असतो. ‘मुलीच’ होतात म्हणून काही नवरे बायकांना सोडून देतात. पण खर तर मुलगा की मुलगी हे नवऱ्याकडून येणाऱ्या शुक्राणूवरून ठरते. मूल होत नाही म्हणून समाज बाईला वांझ ठरवतो. खर तर ते जोडपे मूल होण्यास वा न होण्यास कारणीभूत असतं. दारु पिऊन नवरा गोंधळ, हाणामारी करतो, कर्जबाजारी होतो पण परिणाम मात्र त्याची बायको मुल सोसत असतात.

३६५ दिवसापैकी १० दिवस उपास, मासिक पाळी, गर्भधारणा, गर्भपात, बाळंतपण या सगळ्या गोष्टींमध्ये बाईच्या शरिरात खूप उलथापालथ होते, बदल होतात, रक्तस्त्राव होतो, पण पौष्टीक खाद्यच्या गोष्टी, दुध, दुभतं, तेल, तूप, गोड धोड हे खास पुरुषांसाठी कित्येक बायकाचं राखून ठेवतात. कांही जर्णीना दुध, दही, तूप आवडतच नाही कारण त्यांना ते त्यांना ते बालपणापासून मिळत नाही म्हणून त्याची ‘रुची’ निर्माण होत नाही. कांही जर्णीना शिळी भाकरी जेवल्याशिवाय पोट भरत नाही, कारण ताज्या भाकरीची चव कधी वाट्यालाच आलेली नसते. ‘कामाच्या रगाड्यात जुंपलेल्या बाईला, घरचे, शेताचे, मुलांचे, नवऱ्याचे, गुरांचे इ. कामे असतात, म्हणून मोकळा वेळ तिच्याकडे कमी असतो. विश्रांतीही कमी घेते ती, काही बायका तर स्वतःच्या मनाशी आपल्या आजाराची समीकरण घालतात. जसं कंबर दुखतीय, अवघड काम, शेतातली ज्वारी काढली म्हणून, अशक्तपणा वाटतोय, उपासामुळे, चवळ्या आलीय कारण झोप नाही झाली म्हणून दम, धाप, लागतय, कारण देवीच

केली नाही इ. पांढरा पदर, पाळीचे मास, लघवी, संडासाच्या तक्रारी सांगायला बायकांना संकोच वाटतो म्हणून या गोष्टी तर त्या मनातच ठेवतात. शिक्षणाचा आभाव, अंधश्रद्धा नि गैरसमजुती, रुढी, परंपरा नि बंधने यामुळे कोणत्याही गोष्टींचा आस्त्रशुध्द नि सारासार विचार करणाऱ्या महिला कमी आढळतात. लहान वयात होणारे लग्न, नंतर लादलेले गरोदरपण, बाळंतपण, गर्भपात या दुष्टचक्रात एकदा अडकलं की तिचे चिपाडच होते. वेळोवेळी अनेकांकडून होणाऱ्या हिंसेची ती शिकार होते.

विज्ञान आणि सरकार म्हणत कि, वय १८ नंतर लग्न नि २० वर्षांनंतर मूलबाळ होणे बायकांच्या शरिरासाठी योग्य होय, पण २० च्या आत नसबंदीचे ऑपरेशन होऊन आपल गाठोडं सावरून प्रपंचात गुरफटलेली तरुणी आपल्यास दिसतात. इतकच काय तर त्यांना झालेल्या मुलींना उजवायची इतकी की आमच्या बायका ३२-३५ व्या वर्षी आजी होतात. माझ्या शरिरावर माझा हक्क आहे व त्याबाबत मी अभ्यास केला पाहिजे, जागृत राहिल पाहिजे असे किती जणी मानतात. मुलगी शहाणी होते तेंव्हा गावजेवन होते, मामाची चिरडी येते, कानात लांब झुबे येतात, पण घरात संडास बाथरूम नसते. घराला माडी असते, मळा विकत घ्यायला पैसे असतात, गंठन नवीन होते, पण संडास बाथरूम बांधायचा विचार किती पालक करतात? लग्न करताना मुलगा दाखवून तुला मुलगा पसंत आहे का, किती पालक विचारतात. ज्या बाईच्या डोक्यावरचा पदर खांद्यावरती आला तरी घराण्याची इभ्रत नि इज्जतीची चर्चा करणारे पुरुष बायकांना उघड्यावरती संडासाला जावे लागते या शरमेने का नाही संडास बाथरूम बांधतात? सामान्यतः आपल्याला संडासची व लघवीची भावना होते म्हणून आपण ते विधी करण्यास जातो. मात्र ज्यांच्या घरात संडास बाथरूमची सोय नाही तेथे स्त्रिया दिवस उगवण्यापुर्वी किंवा अंधारून येताना जातात यामुळे बायकांची भूक, पचन, शाररिक क्रियावर परिणाम होतो. पुरुष भूक लागली की जेवतात. बायका मात्र सर्व कामे उरकल्यावर (भूक मेल्यावर) एक काम उरकायचे तसे जेवण करतात. समतोल आहाराचा पत्ता नाही त्यामुळेच तर ६०-७०%

महिलांना अॅनिमिया, रक्ताशय आढळतो. त्यांचा जीवनाचा पोतच बदलून जातो. शिकणाऱ्या मुलींना कमी हिमोग्लोबीनमुळे शारीरिक व बौद्धिक कमतरता निर्माण होते. गरोदरपणातील असमतोल आहारामुळे रातांधळे, तोंड येणे, गर्भपात होणे, अपुऱ्या दिवसाचे बाळंतपण, गर्भपात इ. गुंतागुंत निर्माण होते.

बायकांना त्यांच्या आरोग्याच्या तक्रारी विचारल्यातर डोकेदुखी, कंबरदुखी, अशक्तपणा, भूक लागत नाही, उत्साह नाही, काम करावेसे वाटत नाही, पंढरा पदर, पाळी वेळेवर येत नाही इ. नि यापैकी बऱ्याच गोष्टींचा संबंध त्यांच्या कुपोषणाशी असतो. महाराष्ट्रात ज्या 'कुपोषणावर' खूप अभियान नि प्रश्न छेडले गेले त्या कुपोषणाच्या मुळाशी 'महिलांचे दुय्यम स्थान', आहाराचा असमतोल व सवयी, कमाईचे स्रोत नि कुटुंबाचा आकार इ. शेती दुष्काळ नि उपजिविका इ. अनेक प्रश्न जोडलेले आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने जी आरोग्याची व्याख्या केलेली आहे ती म्हणजे 'केवळ रोगाचा अभाव म्हणजे आरोग्य नव्हे तर शारीरिक, मानसिक, संस्कृतीक, सामाजिक, आर्थिक, आध्यात्मिक इ. स्वस्थ शरीरात स्वस्थ मनाचा वास' म्हणजे आरोग्य इथे बायकांच्या डोक्यावर कायमची टांगती तलवार, नवरा काय म्हणेल, सासू काय म्हणेल, मुलगा होणार की मुलगी, लग्न होईल का? हुंडा कोठून देणार? सासरा माहेरी पाठवणार का? डोहाळे जेवण आईला जमेल का? भरला आहेर नि सोने कोठून देणार? मुलांची फी देणार की आपल्या खोकल्याचे औषधे घेणार? सण करणार की दवाखाना? दिराने थोबाडीत का दिली? नि नणंदेचा संसार नीट कधी मार्गी लागणार? कोण वाईट नजरेने पाहतय? मुलीच्या शिक्षणाचा खर्च कसा करायचा? शिकली तर शिकलेला नवरा कोठून शोधायचा? शिक्षणाचा पैसा तिच्या लग्नासाठी खर्च केलातर आपल ओझ तरी कमी होईल. या सर्व बाबींनी तयार झालेल्या मानसिक ताणांत महिला जगत राहतात.

आजही पालक मुलींना ओझ नाहीतर दुसऱ्याचं धन मानतात. मुलगी, बाई ही सुध्दा एक माणूसच आहे. तिला स्वतःच्या आवडी निवडी नि मन आहे. तिला भाव भावना आहेत. तिला समजून घेणारा जोडीदार लागतो. लग्न हे दोघानी एकत्र येऊन

डीदार' होणं

आयुष्याच्या वाटेवरचं पहिल महत्वाच पाऊल आहे. लिंगभाव असमानता, मुलींचे बायांचे समाज मानातले दुय्यम स्थान, या गोष्टी जोपर्यंत पिढ्यान पिढ्या मनात घट्ट रूजून बसलेल्या आपण उखडून टाकत नाही तोपर्यंत तिच्याकडे माणूस म्हणून बऱ्याचदा निकोप दृष्टीकोनातून आपल्या मनात नि पर्यायाने समाजाच्या मनात निर्माण होणार नाही. जर ५०% समाज म्हणजे स्त्रिया शारिरीक व मानसिक दृष्ट्या निरोगी नसतील तर समाज निरोगी कसा होईल. पुढच्या पिढ्यांना जन्म देणारी स्त्री खर तर सुदृढ व निरोगी असण हे पुढच्या सुदृढ समाजासाठीच पहिली पायाभूत गोष्ट आहे म्हणून महिलांच्या आरोग्याचा विषय हा महत्वाचा आहे, नि त्यावर परिणाम करणाऱ्या सर्व गोष्टींचा एकत्रित विचार करणे आणि त्यासाठी विविध उपाय शोधणे, ते समाजमनात रूजवणे ही महत्वाची पायरी आहे.

डॉ. शुभांगी अहंकारी

मुख्य वैद्यकीय अधिकारी,

हॅलो मेडिकल फाउंडेशन,

संचलित जानकी रुग्णालय, अणदूर

६. स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेचा प्रतिबंध करणे शक्य आहे

तंटा म्हणजे भांडण, वादावादी, मारामारी, कोर्ट केसेस, पोलीस तक्रारी, हिंसा इत्यादी. त्यामध्ये आर्थिक, मानसिक आणि शारीरिक शक्ती, तसेच वेळ या सर्वांचा अपव्यय होतो. नेहमीच्या व्यवहारात या अपव्ययाच्या गोष्टी आपण सहज स्वीकारलेल्या असतात. जणू हिंसा, भांडण अटळ आहे. आपण आपल्या नशिबाला दोष देतो. आला दिवस ढकलतो. असे असूनही आपणां सर्वांना तंटे आणि हिंसा नको असतात. त्यापासून मुक्ती, आणि अर्थपूर्ण नातेसंबंधाची मनात कोठेतरी आंस, इच्छा आणि अपेक्षा असते. त्यामुळे व्यक्ती, कुटुंब आणि समाज या सर्वांना हिंसामुक्त कसे करता येईल, याचा येथे विचार केला आहे. सुरुवातीला सर्वसाधारण हिंसेची उदाहरणे, कारणे आणि नंतर स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेची व्याप्ती व तीव्रता या गोष्टींची माहिती करून घेऊया. त्यामुळे प्रतिबंधासाठी कृतीशील पाऊले उचलणे सोपे होईल.

हिंसेची उदाहरणे आणि कारणे

सुरुवातीला आपण हिंसेची काही उदाहरणे पाहू.

- * दलित मुलगा मराठा मुलीच्या प्रेमात पडल्याने त्याची हत्या करण्यात आली.
- * योग्य मजुरीची मागणी केल्याने कंत्राटदाराने मजुराला मारहाण केली.
- * मजूर तक्रार करायला गेला असताना पोलिसानी कंत्राटदाराची बाजू घेत त्याला फटकारले.
- * निवडणूक काही दिवसांवर आली असताना अफवा पसरून भावना भडकवत धर्मांध हिंदू जमावाने मुस्लीमांची घरे, दुकाने लुटली, जाळली, मुस्लीम स्त्रियांवर लैंगिक हिंसा करत दहशत पसरविली.
- * गणित न आल्याने मास्तरांनी मुलांना छडीने मारले.
- * जमिनीच्या हद्दीवरून दोन भावांतील तेढ वाढून मारामारी झाली.

- * पतीने संशयापायी पत्नीला अमानुषपणे मारल्याने तिला दवाखान्यात जावे लागले.
- * जेवणात मीठ कमी असल्याचे निमित्त करुन पतीने पत्नीला थपडा मारल्या. त्यामधे त्याची आई सहभागी होती.

या सर्व उदाहरणांत हिंसा करणारा आणि हिंसा सोसणारा या दोहोत असमान नाते आहे. हिंसा करणाऱ्याकडे सत्ता जास्त आहे. हिंसा करणाऱ्याकडे सत्ता जास्त आहे. हिंसा सोसणाऱ्याकडे तुलनेत सत्ता कमी आहे. म्हणजे हिंसेचा संबंध सत्तेशी असतो हे लक्षात येते. रोजच्या व्यवहारात आपण सर्व, सत्तेच्या उतरंडीत वेगवेगळ्या पायऱ्यांवर असतो. त्यामुळेच कदाचित 'पायरी ओळखून वागायला पाहिजे' असे म्हटले जाते आणि जो पायरी ओळखणार नाही, त्याला क्रूरपणे शिक्षा करण्याची प्रथा आपण सर्वजण पाळत असतो. कुटुंब आणि समाज या दोन्हीत अशा पायऱ्या असतात. वरील उदाहरणात मराठ्यांकडे दलितांपेक्षा, कंत्राटदारांकडे आणि पोलिसांकडे मजुरांपेक्षा, धर्मांध हिंसक हिंदूंकडे मुस्लिमांपेक्षा, शिक्षकांकडे विद्यार्थ्यांपेक्षा, पतीकडे पत्नीपेक्षा जास्त अधिकार आणि सत्ता आहे. या सत्तेच्या पायऱ्या भेदभावांवर आधारलेल्या आहेत. वरच्या आणि खालच्या जाती, हिंदू आणि मुस्लीम धर्मीय, गरीब आणि श्रीमंत, नागरिक आणि शासन, अधिकार असणारी मोठी माणसे आणि अवलंबून असणारी लहान मुले, गोरे आणि काळे, स्त्री आणि पुरुष, बहुसंख्य आणि अल्पसंख्य यांसारखे अनेक भेदभाव आहेत. त्यांच्या अंतर्गत संबंधांतून हिंसा जास्त बळकट होते. उदाहरणार्थ जाती, धर्म यावरून तेढ निर्माण झाल्याने बाहेर तणाव आणि दहशत वाढली आहे. अशा वातावरणात कुटुंबातील स्त्रियांवर जास्त बंधने घातली जातात. जर मुलगी परजातीय किंवा परधर्मीय मुलाच्या प्रेमात पडली, तर कुटुंबीय तिचा खून करतात. योग्य मजूरी मागणाऱ्या मजुराची बाजू घेणारे समाजात कोणी नसेल, तर गरीब आणि श्रीमंत दरी वाढते आणि भेदभाव तसाच राहतो. विद्यार्थ्यांला शिक्षकांनी मारले तर त्याचा आत्मविश्वास कमी होतो, त्याला इजा होते आणि त्याला

अभ्यास आवडेनासा होतो. हिंदू आणि मुस्लीम धर्मियांमधे तेढ, गैरसमज, द्वेष अधिष्ठान मिळते. समाजातील सलोखा कमी होतो. प्रगती थांबते. त्याचे परिणाम कुटुंबातील परिस्थितीवर होत राहतात. त्यामुळे स्त्री-पुरुष समता आणि स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेचा प्रतिबंध हात घालून काम करीत असतात. या वास्तवाचे सतत भान जागे ठेवावे लागते. वरील सर्व भेदभाव आणि विविध रूपांतील सत्ता यांचा विचार एकत्रितपणे केला, तर कुटुंब आणि समाज या दोन्हींत हिंसेचा प्रतिबंध करणे शक्य आहे. या प्रकरणात स्त्री-पुरुष समता आणि स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेचा प्रतिबंध या विषयांची माहिती आपण तपशीलात करून घेणार आहोत.

स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेची व्याप्ती-तीव्रता आणि पुरुषसत्ता

स्त्रियांवर कुटुंबात आणि कुटुंबाबाहेर कामाच्या व सार्वजनिक ठिकाणी, हिंसा होते. हिंसा शासनाकडूनही होते. हिंसा मानसिक, शारीरिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अशी अनेक प्रकारची असू शकते. स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेची काही उदाहरणे पाहू: कुटुंबियांनी घराबाहेर काढणे, मारणे, टोचून बोलणे, उपाशी ठेवणे, खर्चाला पैसे न देणे, तिची मजुरी हिंसाकावून घेणे, देवदासी बनविणे, बळजबरीने वेश्याव्यवसाय करायला लावणे, परजातीय-परधर्मीय मुलाच्या प्रेमात पडल्यास खून करणे; जात-धर्मीय दंगली, युद्ध यामधे लैंगिक अत्याचार करणे, खून करणे; जगण्याच्या रास्त मागणीसाठी आंदोलन केल्यास दहशत बसविण्यासाठी पोलिसांकडून लैंगिक अत्याचार होणे इत्यादी. या आणि अशासारख्या अनेक प्रकारची हिंसा स्त्रींवर होते. यामधे पुरुषसत्तेबरोबर जात-धर्म, अर्थ आणि राजसत्ता यांचाही एकत्रितपणे सहभाग असतो. परंतु या प्रकरणात स्त्री-पुरुष समतेसाठी पुरुषसत्तेचाच खोलात विचार केला आहे.

कुटुंब आणि समाजात पुरुषसत्तेचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात असतो. उदाहरणार्थ, पतीने मारहाण करून घराबाहेर काढलेल्या स्त्रीला मिळणारे सल्ले पाहू या:

- * **कुटुंबातील जेष्ठ सदस्य** - 'घरची गोष्ट बाहेर जाहीर करायची नसते. ते चांगल्या स्त्रीचे लक्षण नाही. चांगली स्त्री सहन करते.'
- * **जात पंचायत** - 'थोडीशी तडजोड बाईने करायला हवी. तरच संसार होईल आणि कुटुंब जोडून राहील.'
- * **धर्म पंडित** - 'पती म्हणजे परमेश्वर, असे आपले धर्मशास्त्र सांगते. त्याग कर. गप्प राहा. त्यात तुझे हित आहे.'
- * **माहेर** - 'थोडे दिवस माहेरी राहा. पण समेट घालून तुला नांदायला परत जायला हवे. लग्न झाल्यावर अशा खस्ता खाव्या लागतात. शेवटपर्यंत तडीस ने.'
- * **पोलीस** - तक्रार नोंदविण्याऐवजी पोलीस म्हणतात, 'बाई हा घरगुती मामला आहे. गुन्हा नाही. तुम्ही कोर्टात जा.'
- * **कोर्टातील न्यायाधीश** - 'बाई, तुमच्याकडे पुरावे कोठे आहेत? तुम्ही म्हणता म्हणून तुम्हाला मारहाण झाली आहे, यावर कोर्ट कसा विश्वास ठेवेल?'

यापैकी कोणीही असे म्हणत नाही. 'बाई, तुला मारण्याचा पतीला मुळीच अधिकार नाही. तो गुन्हा आहे. त्याने तुला घराबाहेर काढणे गैर आहे. त्याला समज द्यायला हवी.' त्यामुळे वरील प्रकारच्या निराश करणाऱ्या टोलवाटोलवीत स्त्री जेरीस येते. आत्मविश्वास गमाविते. मनाने आणि शरीराने खचते. बहुतेक वेळा जीणे ओढत राहते. पुनःपुन्हा होणाऱ्या हिंसेला तोंड देते. अगदी सहन न झाल्यास आत्महत्या करते.

अशा प्रकारच्या घटना आपल्याला धक्कादायक वाटत नाहीत. कारण आपण स्त्रीला दोष देऊन मोकळे होतो. आपण म्हणतो, 'आता एवढे कायदे झाले आहेत. तिने का सहन करायचे?, घर म्हटले की भांड्याला भांडे वाजणार, हिलाच नीट वागायला आले नाही, जरासे डोके कमी होते, घरकाम करत नव्हती, नवऱ्याचे चुकले नाही, तो आई आणि बायको यांच्या कात्रीत सापडला....' याप्रमाणे स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेच्या

संदर्भात स्त्रीलाच जबाबदार ठरविणारे अनेक भ्रम पसरविलेले असतात. अन्यायग्रस्ताला दोष देणे हे सत्ताधारी विचारसरणीचे महत्त्वाचे लक्षण आहे. कामगार, विद्यार्थी, दलित, अल्पसंख्य असल्याने मुस्लीम धर्मीय यांच्याही बाबतीत असे दोष देत भ्रम पसरवत हिंसेचे समर्थन केले जाते, हे ध्यानात घेणे आवश्यक आहे.

वास्तविक आपण प्रत्येक जण प्रेमाच्या नात्यांसाठी लग्नानंतर कुटुंब तयार करतो. ज्या माणसांना प्रेम द्यायचे घ्यायचे, तेच जवळचे नातेवाईक स्त्रीच्या जीवावर उठतात. कौटुंबिक हिंसेमधील हा विरोधाभास जीवघेणा असतो. त्यामुळे विरोध करणे स्त्रीला अवघड बनते.

स्त्रीवादी चळवळीच्या आग्रहामुळे स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेचे समाजशास्त्रीय अभ्यास झाले आहेत. प्रत्येक तीन स्त्रियांमधील एका स्त्रीवर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची हिंसा होते. बलात्काराच्या प्रकरणात ९८% वेळा बलात्कार करणारा स्त्रीचा नातेवाईक, शेजारी, ओळखीचा पुरुष असतो. बाल लैंगिक शोषणाच्या प्रकरणात बहुतेक वेळा अन्यायकर्ता शेजारी, नातेवाईक, ओळखीचा पुरुष असतो. कोणत्याही देश, प्रदेश, जाती, धर्म, वर्ग, शिक्षणाचा दर्जा, शहरी, ग्रामीण पार्श्वभूमी असणाऱ्या स्त्रियांवर हिंसा होते. आर्थिक स्तरामुळे परिणामांची तीव्रता आणि विरोधाच्या पर्यायांची शक्यता कमी जास्त होते, एवढेच. हिंसेमुळे स्त्रीचे मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य धोक्यात येते.

स्त्रियांवर हिंसा होण्याचे मुख्य कारण पुरुषसत्ता आहे. स्त्री-पुरुष दोघांनीही पुरुषसत्ता स्वीकारावी म्हणून जन्मापासून त्यांच्यावर तसे संस्कार केले जातात. मुलगी झाली की सहसा आनंद व्यक्त केला जात नाही. मुलगाचे कौतुक 'पुंड, मस्तीखोर, चळवळ्या, पेहलवान' असे म्हणून केले जाते. तेच मुलीसाठी, 'नाजूक, गोडुली, शांत, समजूतदार' असे शब्द वापरले जातात. मुली आणि मुलांना भेदभावाची वागणूक दिली जाते. परिणामी मुलीचे शिक्षण अर्धवट राहते, तिच्या रक्तातील लोह घटते, तिचे लग्न लवकर केले जाते. आरोग्य, रोजगार, निवारा, मिळकत, पोषण या सर्व पातळीवर स्त्री दुय्यम राहते. रूढी परंपरेतून हे दुय्यमत्व टिकवून ठेवले जाते. उदाहरणार्थ पुरुषांची

जेवणे झाल्यावरच स्त्रियांनी जेवणे, अनेक प्रकारचे उपवास करणे, विवाहात नाव आडनाव बदलणे, मुलीला सासरी पाठविणे, विवाहात मुलीचे दान करणे, घरकामे आणि मुलांचे संगोपन स्त्रियांनी करणे, जमीन-घर-मालमत्ता पुरुषांच्या नावावर असणे, संततीला वडिलांचे नाव आडनाव देणे, इत्यादी. मुलगा वंशाचा दिवा, मृत्यूनंतर मोक्षप्राप्ती आणि म्हातारपणाचा आधार. मुलीला मात्र 'पराया धन' बनविली जाते. या विचारसरणीने आधुनिक तंत्रज्ञानातून गर्भलिंगनिदान आणि निवड केल्याने स्त्रियांची संख्या कमी होत आहे. याप्रमाणे पुरुषसत्ता स्त्री-पुरुष दोघांच्याही मनांत रुजत जाते. त्यामुळे पुरुषाचे वर्चस्व आणि स्त्रीचे दुय्यमत्व टिकून राहाते. स्त्रियांवर हिंसा होणे अटळ बनते.

स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेची समस्या एखाद्या साथीच्या रोगाप्रमाणे आहे. त्यामुळे समाजातील सर्व स्तरांत अनेक पातळ्यांवर काम केले तरच या हिंसेचा प्रतिबंध करणे शक्य होणार आहे.

प्रतिबंधासाठी जाणीवपूर्वक कृती

प्रतिबंधासाठी इतिहासात झालेल्या प्रयत्नांची माहिती करून घेणे, हिंसेच्या संदर्भात अभ्यास करणे, स्त्री-पुरुष समतेसाठी योग्य धोरणे सुचविणे, त्यांचा संघटनात्मक पातळीवर पाठपुरावा करणे, अन्यायग्रस्त स्त्रीला मानसिक आणि सामाजिक आधार देणे, जाचक रुढींचा त्याग करणे, नवीन मूल्यांची रुजवात करणे, अन्यायकर्त्याला जाग आणणे अशा अनेक पातळ्यांवर प्रयत्न करून आपण स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेचा प्रतिबंध करू शकतो. त्यापैकी काही गोष्टींची माहिती करून घेऊया.

१. जाचक रुढी, परंपरा यामुळे स्त्रियांवर आपोआप अनेक प्रकारची बंधने येतात. त्यांच्यावर हिंसा होते. उदाहरणार्थ सती परंपरा, बालविवाह, विधवांचे केशवपन, स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवणे, इत्यादी. त्या विरुद्ध एकोणिसाव्या शतकात सुधारणवाद्यांनी आवाज उठविला. समाजात जागृती केली. स्त्री-शिक्षणाची

वाट मोकळी केली. स्वातंत्र्य चळवळीत अनेकांनी स्त्रियांची सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. त्याचा एक परिणाम म्हणजे देशाच्या घटनेत स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व समाविष्ट केले गेले. स्त्रियांची जाचक रुढींपासून सुटका करण्यासाठी योग्य ते कायदे करण्याची तरतूदही केली. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा हक्क मिळाला. स्त्रियांच्या दर्जाची पडताळणी करून भारत सरकारने 'समानतेकडे...' हा अहवाल १९७४ मध्ये प्रसारित केला. सामाजिक, अर्थिक, राजकीय या सर्व पातळ्यांवर स्त्रिया दुय्यम स्थानावर आहेत, हे वास्तव अहवालाने मांडले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ साल महिला वर्ष आणि नंतर १९७५-१९८५ हे महिला दशक जाहीर केले. त्यामुळे अनेक देशांत स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाबद्दल उपाययोजना करण्याला गती मिळाली. या काळात स्त्रीवादी चळवळ सक्रीय असल्याने स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेच्या प्रश्नाकडे समाजाचे लक्ष वळवण्यात यश मिळाले.

२. याचा एक भाग म्हणजे हिंसा प्रतिबंधासाठी झालेले कायदे. कौटुंबिक हिंसा प्रतिबंध २००५, लैंगिक हल्ला प्रतिबंध सुधारित फौजदारी २०१३, बाल लैंगिक शोषण प्रतिबंध, कामाच्या जागी होणाऱ्या लैंगिक छळ प्रतिबंध, बालविवाह बंदी सुधारित आणि गर्भलिंग निवड-निदान विरोधी कायदा हे महत्वाचे कायदे आहेत. यामधील कौटुंबिक हिंसा प्रतिबंध कायद्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे हा कायदा सर्व जाती-धर्मातील नागरिकांना लागू आहे. निवारा, हिंसा, खर्चासाठी आर्थिक मदत यासारख्या गोष्टींसाठी पीडित स्त्री सुरक्षाआदेश मिळवू शकते. हा दिवाणी कायदा आहे. सुरक्षाआदेश मोडले तर फौजदारी करण्याचा हक्क स्त्रीला आहे. इतर फौजदारी कायद्यांखाली कारवाई करण्याचा स्त्रीचा अधिकार कायम राहतो. वास्तवात मात्र कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी योग्य यंत्रणा आणि तरतुदी केल्या जात नाहीत. त्यासाठी सरकारवर संघटनेच्या माध्यमातून दबाव टाकायला हवा.

३. हिंसा झाल्यावर स्त्रीला मानसिक आधाराची तीव्र गरज असते. समुपदेशन करून मानसिक पातळीवर तिचे धैर्य वाढवावे लागते. डॉक्टरी इलाज, कुटुंबियांचे समुपदेशन, पोलीस-कायद्याची कारवाई, इतर सामाजिक आधार अशा पीडितेच्या

गरजा असतात. त्यामुळे आपल्या गावात किंवा जवळपास समुपदेशन केंद्र असावे. नसल्यास ते स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न करावेत. (सावली केंद्र, हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, अणदूर.)

४. स्त्रियांचे दुय्यमत्व घालविण्यासाठी काही धोरणे अमलात आणावी लागतील. उदाहरणार्थ घर-जमीन-मालमत्ता यामधे स्त्रीला समान अधिकार देणे, तिला शिक्षण आणि अर्थार्जनाची संधी आणि साधने देणे, निर्णयप्रक्रियेत स्त्रीचा सहभाग वाढविणे, घरातील कामे आणि मुलांचे संगोपन यामधे पुरुषांनी सहभागी होणे, विवाहाची नोंदणी करणे, बालविवाह टाळणे, संततीला आई आणि वडील या दोघांची नावे देणे, विवाहानंतर स्त्रीचे नाव-आडनाव न बदलणे, काही आदिवासींमधील चांगल्या प्रथेप्रमाणे विवाहानंतर पती-पत्नीने अवघड असले तरी स्वतंत्र घर करणे, इत्यादी. हे सर्व करण्यासाठी आपल्या सर्वांची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. कारण असे बदल करताना आपल्याला कुटुंबसंस्थाच मोडेल अशी भीती आणि कधी कधी जवळपास खात्री वाटत असते. परंतु आपण हे लक्षात घ्यायला हवे की समाजातील कोणत्याही स्तराच्या हक्कांची चळवळ ही कोणाच्या विरोधात नसते. उदाहरणार्थ, बालहक्क चळवळ ही मोठ्यांच्या विरोधात नाही. तर मोठ्यांना जागृत करण्याची चळवळ आहे. कामगार चळवळ कामगारांना योग्य मोबदला मिळण्यासाठी आहे. जातीभेद आणि धर्माधता विरोधी चळवळ कनिष्ठ जातीच्या, अल्पसंख्य धर्मियांच्या न्याय संधी आणि हक्कासाठी आहे. स्त्री चळवळ पुरुषांच्या विरोधात नाही, तर पुरुषसत्ता नाहीशी, करण्यासाठी आहे. पुरुषसत्ता नाहीशी झाल्याने कुटुंब मोडणार नाहीत. कुटुंब स्त्री-पुरुष दोघांनाही परस्पर आदर देणारी होतील. हे जेवढ्या लवकर आपल्याला समजेल आणि पटेल तेवढ्या लवकर भेदभाव, हिंसा कमी होतील आणि आपली भरभराट होईल.

५. देवदासी प्रथा, बालविवाह, पाळीच्यावेळी अपवित्र समजणे, गर्भलिंग निदान आणि निवड यासाठी दबाव आणणे या सारख्या जाचक रूढी टाकून द्यायला हव्यात. या सर्व रूढी कायद्याच्या, घटनेच्या विरोधी आहेत.

६. नवीन मूल्यांची रुजवात करत आपल्या व्यवहारात वरील बदल आणणे गरजेचे आहे. त्या जोडीने आपल्या जिभेवर रुळलेल्या सर्व शिव्या ताबडतोब टाकून घ्यायला हव्यात. शिव्या स्त्रीच्या जननक्षमेतचा अपमान करतात. वयात आलेल्या मुलगांनी मुलींची छेडछाड करणे बंद करायला हवे. मर्दानगी, पुरुषार्थाच्या संकल्पना बदलून घ्यायला हव्यात. बळजबरी, हिंसा करणे म्हणजे पुरुषार्थ नव्हे. पुरुषांनी स्त्रीचा नकार ऐकायला शिकले पाहिजे. स्पष्ट शब्दात आपला नकार देण्याचे स्त्रियांनी शिकले पाहिजे. स्त्रियांवर हिंसा करणे हा गुन्हा आहे, हा विचार समाजात रुजायला हवा. त्यासाठी एकट्याने प्रयत्न करून पुरेसे होणार नाही. संघटनेच्या आणि विविध माध्यमांतून स्त्री-पुरुष समतेचे विचार सातत्याने प्रसारित करायला हवेत. कुटुंब आणि समाजातील इतर संस्था यांमध्ये असलेली अधिकारशाही नाहीशी करून तेथे लोकशाही आणायला हवी. लोकशाहीत सत्तेचा गैरवापर करण्यावर बंधने असतात. हिंसा, अन्याय, भेदभाव यांचा मुकाबला करण्याचे हक्क लोकशाहीमुळे मिळतात. कायद्याच्या चौकटीत शांततेच्या मार्गानेच बदल घडवायला हवेत.

वरील गोष्टी केल्यास स्त्रियांवरील भीतीचे दडपण दूर होईल. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, व्यवसाय, मिळकत, निवारा, पोषण यासारख्या स्तरांवर स्त्रियांचे दुय्यमत्व कमी होईल. व्यक्ती, कुटुंब आणि समाज अर्थपूर्ण नाती तयार करण्यासाठी सक्षम होईल. आपल्याला मनातून अशा कुटुंबाची आंस आहे. अशी नाती वास्तवात आणण्यासाठी स्त्री-पुरुष समतेतून पुरुषसत्ता नाहीशी करत आपण ठोस पावले टाकू शकू. अशा बदलाची सुरवात स्वतःपासून होऊ शकते. पण तेथेच थांबायचे नाही. समाजापर्यंत पोहोचायचे. अन्यायग्रस्त स्त्रीची बाजू घेणे आणि अन्यायकर्त्याला जाग आणणे हे काम आपण सतत करत राहायला हवे.

अरुणा बुरटे

मार्गदर्शक

स्त्री-पुरुष समानता उपक्रम,
हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, अणदूर

७. आम्ही स्त्री पुरुष समानतेसाठी

प्रकल्प कामाकरता ऑनिमेटर निवडीच्या कामासाठी मी कार्यक्षेत्रातील गावभेटीसाठी गेलो होतो. मे महिन्यातील दुपारची वेळ होती. प्रचंड उन्हाचा कडाका वाढला होता. गावापासून २ किलोमीटर अंतरावर बस स्टॉपवर बसची वाट पहात थांबलो होतो. थोड्या वेळाने एक बाई हातात पिशवी घेऊन तिथे आली. ती ही बसची वाट पाहत होती. बस काही येता येत नव्हती. आणखीन दोन तीन जणही तिथे पोहोचले. थोड्या वेळाने एक माणूस सायकलवर झोलकांड्या खात तिथे आला व तो त्या बाईला बेदम मारण्यास सुरुवात केली, तो का मारतोय ? तिचा तो कोण ? काहीच समजत नव्हते. माझ्यासह बसस्थानकावरील आठ दहा जणांसह आम्ही सगळे बघत राहिलो. त्याचं मारणं वाढतचं चाललं होतं. तो शिव्याही देत होता. दारूची चांगलीच नशा त्याला चढली होती. 'थोड्या वेळाने त्यांच्या दोघांमधील संवादाने मला समजल की ते दोघे नवरा बायको आहेत.' बाई जोरजोरात रडत होती. मधेच हिसका मारायची, तो परत परत मारायचा. माझ्या मनाची कालवाकालव होऊ लागली आणि मी त्यांच्या भांडणात पडलो. त्याला म्हणालो 'ए..... आता जर हात उगारलास तर तुला पोलीसात देईन.' तेवढ्यात तीच बाई उठली आणि खेकसून चक्क माझ्या अंगावर आली, आणि माझ्याकडे हात करत ओरडली. "माझ्या नवऱ्याला पोलीसात देणारा तु कोण रे?" तो मला मारला म्हणून काय झाले, तो माझा नवरा आहे. तु कोण त्याला पोलीसात देणारा ? मी एकदम आवाकझालो, मला काहीच समजेना बसस्टॉपवरील सगळे लोक माझ्याकडे बघू लागले.

मला खुप मोठा प्रश्न पडला, कारण अक्कलकोट तालुक्यातील हे कार्यक्षेत्र संस्थेसोबत तसे मलाही नवीनच. अशा भागात तेही स्त्री-पुरुष समानता आणण्यासाठी 'समजदार-जोडीदार' नावाचा प्रकल्प घेऊन प्रकल्पाच्या पुवार्धात अगदी सुरवातीलाच प्रकल्पकामाकरता गावपातळीवरील कार्यकर्ते, ऑनिमेटर निवडीसाठी मी गावभेटी करत होतो.

प्रकल्पाचे ध्येय, धोरण तपासली, तर प्रकल्पातून महिलांना त्यांचे हक्क व अधिकार मिळतील, महिलांवरील घरगुती हिंसाचार थांबेल, महिलांचा कुटुंबात समाजात व पंचायत राजमध्ये सहभाग वाढवून निर्णयक्षमतेत वाढ होईल, गर्भलिंग निदानास कडकडून विरोध होईल, मुलीच्या शिक्षणातील सहभाग वाढेल, महिलांचे आरोग्य निरोगी होईल आणि हे सर्व घडण्यासाठी गावातील पुरुष मंडळी पुढाकार घेतील. हे साध्य करण्यासाठी केवळ दोन वर्षांच्या कालावधीचा कार्यकाळ प्रकल्पाने नेमलेला होता. जे कार्यक्षेत्र या कामासाठी संस्थेने निवडले होते, त्या ठिकाणचा स्त्री जन्माचा दर पहिला तर खुप मोठी तफावत दिसायची. मुलींच्या शिक्षणाचा तर बोऱ्याच वाजलेला. महिलांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचा प्रकार बघितला तर महिलांवर

कौटुंबिक हिंसाचार होत आहे याची जाणीवच इथल्या महिलांना नाही. इथल्या महिलांच्या जाणीवा इतक्या बोधट झाल्या आहेत की, नवरा हातानेच काय? लाकडानेही मारले तर तो शेवटी नवराच! त्याचं मार खायचा नाही तर कुणाच खायचा? या रूढी परंपरेच्या विचाराखाली त्या दबलेल्या, एकंदरीत अशा परिस्थितीत स्त्री-पुरुष समानता आणण्यासाठी समजदार जोडीदार प्रकल्प घेऊन आम्ही कामाला लागलो. गावात जाहिराती लावून गावभेटी व प्रमुख व्यक्तित्वांच्या गाठीभेटी, मिटींग, मुलाखती या साऱ्या प्रक्रियेतून एक महिना भराच्या कालावधीत आम्ही २५ गावांतून २५ अॅनिमेटरच्या निवडी पूर्ण केल्या. महिन्यातून आठ दहा दिवसांकरिता एक हजार रु. मानधन मिळणार म्हणून निवडलेल्या अॅनिमेटरचाही सुरुवातील उत्साह दिसायचा. नंतरच्या काळात प्रकल्पाचे मार्गदर्शक प्रा. विलास बेत यांच्या मार्गदर्शनाखाली कार्यकर्त्यांच्या प्रशिक्षणाचे नियोजन केले २५ पैकी ५ ते १० अॅनिमेटरच्यावर उपस्थितीच नसायची. जर अॅनिमेटरच प्रशिक्षित होत नसतील तर इतका कठिण विषय घेऊन अॅनिमेटरनी गावपातळीवर काम कसे करतील, ही परिस्थिती पाहता प्रा. बेत सरांनी प्रशिक्षणाची पध्दत बदलून प्रत्येक अॅनिमेटरच्या वैयक्तिक गाठीभेटी वाढवून त्याला याविषयासंबंधी प्रशिक्षित करू लागले. यातून प्रकल्पाच्या ध्येय उद्दिष्टाप्रमाणे परिवर्तन हे सामाजिक पातळीपेक्षाही जास्त वैयक्तिक आणि कौटुंबिक पातळीवरती होणे महत्वाचे आहे. हे या सर्व अॅनिमेटर्सना प्रशिक्षणातून पटू लागले. म्हणून वैयक्तिक बदलांवर भर द्यायला सुरुवात केली. तेंव्हा त्यांना कुटूंबातील लोकांशी खुप मोठा संघर्ष करावा लागला. घरात बायकोच्या घरकामात मदत करताना आईकडून पहिलाच घाव व्हायचा की, आता हा बायकोच्या ताटाखालचा मांजर झाला, घराबाहेर जावं तर लोक बायल्या म्हणून अॅनिमेटर्सना डिवचायचे. यामुळे अॅनिमेटर्स त्रस्त व्हायचे. स्त्री-पुरुष समानता आणण आपल्या कुटुंबात आणू शकत नाही तर गावात समाजात कसे आणणार? या विचाराने अॅनिमेटर्स त्रस्त व्हायचे. काहींनी तर हे काम शक्य नाही म्हणून काम सोडून दिले. पण वेळोवेळी प्रा. बेत सर व फॅसिलिटेटर यांच्या मार्गदर्शनाने व प्रयत्नाने अॅनिमेटर्सचा उत्साह टिकवण्याचा प्रयत्न व्हायचा. यातून कांही अॅनिमेटर्सनी हे काम इतकं मनावर घेतलं की गावात महिलांचा आरोग्य धोक्यात घालणारा बोगस डॉक्टरला हाकलून लावणे, गावात विकली जाणारी दारू बंद करणे, मुलींची छेडछाड बंद करणे, महिलांची ग्रामसभा आमलात आणणे हे सर्व विषय स्त्री-पुरुष समानतेची संबंधीत वाटू लागले. गावातल्या बोगस डॉक्टरला पळवून लावल्यानंतर गावातली वैद्यकीय सेवा बंद पडली म्हणून माणिक धनशेट्टी या अॅनिमेटरला बोगस डॉक्टरला समर्थन करणारे गावकरी मारण्यासाठी अंगावर आले तरी न डगमगता काम चालू ठेवण्याचे धाडस या अॅनिमेटरने केले. कांही टवाळखोर मुलांकडून टमटममध्ये प्रवास करताना एका

अविवाहित शिक्षिकेची छेडछाड होत असताना ज्ञानेश्वर पाटील या ॲनिमेटरने हस्तक्षेप केला म्हणून त्याला बेदम मारहाण झाली आणि उलट ज्ञानेश्वर पाटील या ॲनिमेटरवरच पोलिस केस झाली. तरीही हार न मानता काम करत राहणे हेच या ॲनिमेटरने पसंद केले.

पंचायतराजमध्ये महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी महिला ग्रामपंचायत सदस्यांच्या उपस्थितीवरच मासिक बैठकीचा आग्रह धरणे यासारख्या गोष्टीमध्ये हे ॲनिमेटर्स मनापासून लक्ष घालू लागले. हे काम मिळणाऱ्या मानधनासाठी नव्हे तर सामाजिक गरज म्हणून या कामाचा अंगीकार या ॲनिमेटर्सनी केला. या सगळ्या प्रक्रियेमध्ये गावातील पुरुषांचा सहभाग वाढावा, या पुरुषांनी समानतेच्या कार्यक्रमात पुढाकार घ्यावा, यासाठी विवाहीत आणि अविवाहीत पुरुषांची गटबांधणी करून या गटाच्या माध्यमातून युवक मेळावे, महिला मेळावे, पुरुषांच्या पाककला/रांगोळी स्पर्धा, वैचारीक बैठका, मिटींगा अशा उपक्रमाचे आयोजनही गावपातळीवर होऊ लागले. यासर्व प्रक्रियेतून तीन वर्षांच्या कालावधीनंतर आताकुठे या विषयाला धरून उलट आणि सुलटही चर्चा करायला गावकऱ्यांनी सुरुवात केली आहे. अजूनही मोठ्या प्रमाणात लोक ठराविक अंतरावर उभे राहून बघ्यांची भूमिका घेत आहेत. ज्या मुठभर लोकांना पटलेलं आहे ते 'बघताय काय सामिल व्हा' असा नाराहि देत आहेत. समानतेसाठी होत असलेली ही सगळी प्रक्रिया, उठाठेव पाहता प्रत्येक कुटुंबाच्या आणि देशाच्या सर्वोच्च पदावर महिला असली पाहिजे हे महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नाचा प्रवास किती खडतर आहे याची प्रचिती येत राहते.

स्त्री - पुरुष समानतेचा नारा

बसवराज नरे,

प्रकल्प समन्वयक समजदार-जोडीदार
हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, अणदूर

श्री. यमाजी मालकर

लोकशाही, समानतेच्या तत्वांची सुरुवात घरातून म्हणजे कुटुंबातून आणि त्यातही ती स्त्री-पुरुष समानतेतून होते, हे लक्षात घ्यावेच लागते. ज्यांना आजही ही तत्त्वे दूरची वाटतात, त्यांनी स्त्री-पुरुष ही शारीरिक विभागणी सर्व निसर्गात असून ती १०० टक्के नैसर्गिक आहे आणि ती स्वतःकडे कमीपणा घेणाऱ्या स्त्रीच्या किंवा पुरुषात्वाचा अहंकार बाळगणाऱ्या पुरुषांच्याही हातात नाही, हे समजून घ्यावे म्हणजे समजदार जोडीदार प्रकल्पात स्वतःहून भाग घेण्याची प्रेरणा आपोआपच मिळेल. राज्यात सुरु असलेला समजदार जोडीदार प्रकल्प या जाणिवेला प्रेरणा देणारा आहे.

महात्मा जोतीराव फुले आणि सावित्रीबाई यांनी भारतात स्त्री-पुरुष समानतेचा पाया घातला. त्याला आता तब्बल १५० वर्षे उलटून गेली. मात्र, या आघाडीवर समाजात किती जागरूकता आली, हे जाणण्याची एक संधी परवा म्हणजे २६ डिसेंबर रोजी सोलापुरात मिळाली. यूएनएफपीए नवी दिल्लीच्या सहकार्याने आणि सेंटर फॉर हेल्थ अँड सोशल जस्टिस या संस्थेच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील अक्कलकोट, सोलापूर, सांगोला, पुणे, केज आणि बीड या पाच भागांतील १०० गावांत जून २०१० पासून समजदार जोडीदार प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. या प्रकल्पात गेले तीन वर्षे नेमके काय झाले, याचा लेखा-जोखा मांडण्यासाठी या कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. या भागात अनेक आरोग्य प्रकल्प राबवणारी हॅलो मेडिकल फाउंडेशन आणि सांगोल्याची अस्तित्व संस्था हे त्यांच्या कार्यक्षेत्रात हा उपक्रम राबवतात.

यानिमित्त लक्षात असे आले की, सध्याच्या गदारोळात, सध्याच्या कुटुंबात आणि विशेषतः जोडप्यांचे परस्परंशी संबंध कसे आहेत, यावर जाणीवपूर्वक असा विचार कमी होतो. त्यातही पती-पत्नी संबंधांचा विचार होतो. विषमता कमी झाली पाहिजे याविषयी खूप काही बोलले जाते. मात्र, जोडप्यातील पुरुषाला विश्वासात घेतले जात नाही. मुळात विषमता ही परंपरा आणि परिस्थितीने लादलेली आहे, हे विसरून पुरुषी अहंकाराविषयी एकतर्फी बोलले जाते; पण या प्रकल्पात पुरुषांना काय वाटते, याचा विचार करून त्यांना याकामी पुढाकार घेण्यास प्रवृत्त करण्यात आले, हे मला महत्त्वाचे वाटले. तीन वर्षांत नेमके काय झाले, हे तर या चार तासांच्या कार्यशाळेत समोर आलेच; पण अशा उपक्रमाची किती गरज आहे, हेही प्रकर्षाने

जाणवले. समजदार म्हणजे आज पुरुषांनी समजदार भूमिका घेतली पाहिजे, असे सहजपणे बोलले जाते. कारण तो त्याच्या पुरुषी अहंकारातून बाहेर आलेला नाही, हे खरे असले तरी आपल्याला जोडीदारांची म्हणजे दोघांची समज वाढवायची आहे, हे जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षा डॉ. निशिगंधा माळी यांनी लक्षात आणून दिले. (निर्मल ग्रामची जिल्ह्यात पूतर्ता होत नाही, तोपर्यंत या ताईंनी पायात चप्पल न घालण्याचा निर्धार केला आहे आणि सध्या त्या सर्वत्र अनवाणीच जातात, हे तेथे कळाले. ग्रेट!) पुरोगामी चळवळीच्या माध्यमातून पुरुषांच्या पुढाकाराची ही गरज पूर्वीही व्यक्त केली गेली आहे. मात्र, तिला व्यापक स्वरूप कधीच मिळू शकलेले नाही. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात हा विचार रुजतो आहे, हे महत्त्वाचे.

या प्रकल्पातून नेमके काय साधायचे आहे, याची यादी मला खूप लांबलचक वाढली. लिंगाधारित विषमतेची वागणूक कमी करणे, गावातील मुलांत (पु.) समानतेची जाणीव निर्माण करणे, मुले आणि पुरुषांनी स्त्रियांवरील अत्याचार रोखण्यासाठी पुढाकार घेणे, पंचायत व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढवणे, संपत्तीत समान हक्क निर्माण करणे, कौटुंबिक कामात पुरुषांचा सहभाग वाढवणे, मुलींच्या शिक्षण गळतीचे प्रमाण थांबवणे, प्रजननात्मक आरोग्य काळजीत पुरुषांची जबाबदारी वाढवणे आदी. आपल्याकडे असलेली साधने, निधी आणि सध्याची आर्थिक सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेता एवढी सारी उद्दिष्टे समोर ठेवून प्रकल्प पुढे नेणे जिकिरीचे होऊ शकते. त्यापेक्षा यातील निवडक उद्दिष्टांवर केलेले काम अधिक फलदायी ठरू शकते, असे मला वाटते. कार्यशाळेत ज्या यशकथा सांगण्यात आल्या, त्यांची चर्चा किमान त्या त्या भागात झाली, तरी स्त्री-पुरुष समानतेला पोषक वातावरण निर्माण होऊ शकते. विशेषतः ज्या पुरुषांच्या मनात समानतेविषयीची स्पष्टता आहे, त्यांना त्या दिशेने जाण्यास मानसिक बळ मिळू शकते. मुळात लोकशाही, समानतेच्या तत्त्वाची सुरुवात घरातून म्हणजे कुटुंबातून आणि त्यातही ती स्त्री-पुरुष समानतेतून होते, हे लक्षात घ्यावेच लागते. ज्यांना आजही ही तत्त्वे दूरची वाटतात, त्यांनी स्त्री-पुरुष ही शारीरिक विभागणी सर्व निसर्गात असून ती १०० टक्के नैसर्गिक आहे आणि ती स्वतःकडे कमीपणा घेणाऱ्या स्त्रीच्या किंवा पुरुषत्वाचा अहंकार बाळगणाऱ्या पुरुषांच्याही हातात नाही, हे समजून घ्यावे म्हणजे समजदार जोडीदार प्रकल्पात स्वतःहून भाग घेण्याची प्रेरणा आपोआपच मिळेल. (दै. दिव्य मराठीतून साभार)

टीप : वरील लेख दै. दिव्य मराठी अंकातून लेखकांच्या परवानगीने घेतलेला आहे. त्याबद्दल मनःपूर्वक आभार.

हॅलो मेडिकल फाउंडेशनची प्रकाशने

यशोदाची गोष्ट : मुलींना स्वतः विषयी समाजाविषयी व सभोवलाच्या परिस्थितीची जाण यावी म्हणून संस्था किशोरीसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम घेत असेत. अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देण्यासाठी 'यशोदाची गोष्ट' पुस्तिका लिहण्यात आली. या पुस्तकाचे लेखण डॉ. जगन्नाथ दिक्षीत, डॉ. अंजली दिक्षीत, डॉ. शांता जोशी व डॉ. शुभांगी अहंकारी यांनी केले असून, संपादन डॉ. जगन्नाथ दिक्षीत, डॉ. शशिकांत अहंकारी व डॉ. क्रांती रायमाने यांनी केले आहे. प्रकाशन विजय तेंडूलकर यांनी केले. या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रत्येक प्रकरण संवाद रूपात लिहले आहे. किशोरींचा गट एकत्र बसून या प्रत्येक प्रकरणावर नाटक करून, एकमेकांना प्रश्न विचारत विविध विषयांचा अभ्यास करू शकतात. या पुस्तकाच्या १७,००० प्रति अंगणवाडीच्या किशोरीशक्ती प्रकल्पासाठी वापरल्या जात आहेत.

बाई मी कात टाकली : संस्थेतर्फे सन २००० ते २००५ या पाच वर्षांच्या कालावधीत राबविण्यात आलेल्या 'स्वयंसिध्दा प्रकल्पा' चा अहवाल या पुस्तिकेत आहे. महिलांच्या आरोग्याबरोबरचे महिला सबलीकरणाचे कार्यक्रम जोडणे गरजेचे ठरते. या प्रकल्पातील अनुभव, महिलामध्ये झालेला बदल या संदर्भात मांडणी केली आहे. प्रख्यात लेखिका मा. वीणा गव्हाणकर यांनी या पुस्तकाचे प्रकाशन केले. या पुस्तकाचे लेखण श्री. भारत गजेंद्रगडकर यांनी केले आहे.

माहितीचा अधिकार : माहिती मिळविण्यासाठी आता केंद्र सरकारने माहितीचा अधिकार २००५ कायदा अंमलात आणला. या कायद्याची माहिती सर्वसामान्य जनतेस व्हावी यासाठी ही पुस्तिका अॅड. देविदास वडगावकर यांनी लिहली आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन सामाजिक कार्यकर्ते मा. सुभाष लोमटे यांनी केली.

भविष्य ओटीत घेतले : ज्यांनी इतरांच्या आयुष्यातील अंधार दूर करण्यासाठी अंतरीचे दिवे उजळले, इतरांचे सोसणे दूर करण्यासाठी आत्मभानाचे बीज रोवले, इतर महिलांचे आयुष्य उन्नत करण्यासाठी झटणाऱ्या अशा तमाम स्त्रियांना समर्पित.

रोजगार हमी योजना प्रशिक्षण पुस्तिका : ग्रामीण भागातून गरजू लोकांना रोजगाराची उपलब्धता करून देण्याची रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीत काम करणाऱ्या मजूरांना योजनेच्या सर्व माहितीपासून वंचीत ठेवण्यात येते बहुतांश मजूर हे अशिक्षित असल्याने त्यांना या योजनेतील तरतूदीची माहिती रंगीत चित्ररूपाने या पुस्तकातून देण्यात आली आहे. या पुस्तकातील सर्व संदर्भ शासनाच्या रोजगार हमी योजना कायद्या अंतर्गत आहेत.

गीतजागर : विविध प्रश्नांवर काम करत असताना समाज प्रबोधनासाठी कलापथकाचे माध्यमही महत्वाचे ठरते. यासाठी परिवर्तनवादी विचाराच्या लोकांनी अनेक गीते रचली आहेत. सर्व लोकापर्यंत ही गीते पोहचावीत या भावनेने ही निवडक गीते संग्रहाच्या रूपात प्रकाशित करण्यात आले आहे.

संजिवनी महिला महासंघ घटना व नियमावली : महिला सबलीकरणाच्या कामात बचत गटाचे महत्वाचे स्थान आहे. बचत गटांच्या या कामाला दिशा, माहिती, मार्गदर्शन व्हावी यासाठी ही पुस्तिका प्रकाशित केली आहे. संस्थेच्या कार्याची माहिती असणारी पुढील पुस्तकेही काही प्रकाशनांनी प्रकाशित केली आहेत.

संस्थेच्या संदर्भातील अन्य प्रकाशने

भारत वैद्यक डायरी आरोग्याची विकासाची : भारत वैद्य कार्यकर्त्यांच्या दैनंदिन नोंदीचे संकलन या पुस्तकातून केले आहे. ग्रंथाली वाचक चळवळीने हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. भारतवैद्य कार्यकर्त्यांच्या या १०० डायऱ्यांचे गावोगाव जाऊन त्यांना भेटून त्यांचे संपादनाचे काम वर्षा कुलकर्णी यांनी केलेले आहे. या पुस्तकाचे वाचकांनी उत्स्फूर्त स्वागत केले आहे.

खरे खुरे आयडॉल्स : युनिक फिचर्सच्या समकालीन प्रकाशनांतर्गत १५ ऑगस्ट २००६ रोजी हे पुस्तक प्रकाशित करण्यात आले आहे. महाराष्ट्रातील विविध क्षेत्रातील समाजाभिमूख काम करणाऱ्या २५ व्यक्तींच्या कार्याचा परिचय यामध्ये आहे. या पुस्तकामध्ये डॉ. शशिकांत अहंकारी व हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन संस्थेच्या कामाचा समावेश आहे.

वेगळ्या वाटांचे प्रवासी : साकेत प्रकाशन औरंगाबाद हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. औरंगाबादचे पुरोगामी चळवळीतील स्तंभलेखक श्री. विजय दिवाण यांनी दै. लोकसत्तामध्ये लिहलेल्या लेखांचे संकलन यामध्ये आहे त्यांचा हा स्तंभ आणि पुस्तकाचे चांगले स्वागत झाले. या पुस्तकात आरोग्य सेवेतला निरंकारी डॉ. अहंकारी असा लेख आहे.

या गं या गं साऱ्या जणी

या गं या गं साऱ्या जणी
मागे नका राहू कोणी
जिवाभावाची ही सखी, संघटना ॥ १ ॥
कामधाम रातदिन, शिणंलग तन मन,
गारवाऱ्याची झुळूक संघटना ॥ १ ॥
या गं या गं ....

राबते मी किती जरी, नाही काही नावावरी
जाब याचा विचारिते, संघटना
द्वड भेटलं सासर, काढलं घराबाहेर
हक्कांच माझं माहेर
संघटना ॥ २ ॥

पै... पैची बचत वाढलीया माझी पत
विचारीते माझं मत संघटना ॥ ३ ॥
घटना दुरुस्ती झाली, सरपंचबाई आली
हातामध्ये सत्ता देई संघटना
धर्म जात पत भाषा भेदभावाच्या या
मितविण्या शिळविते संघटना
शेतकरी कामगार, आदिवासी बलूतदार
एकजुटीचा आधार संघटना ॥ ४ ॥
या गं या गं....

हॅलो मेडिकल फाउंडेशन

अणदूर, ता. तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद - ४१३ ६०३
दूरध्वनी : (०२४७१) २४६१८२, २४६३८४